

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

Εβραίοι στην Ελλάδα
 Προσεγγίσεις σε μια ιστορία
 των νεοελληνικών μειονοτήτων

Έθνος χωρίς εβραίους:

απόψεις της ιστοριογραφικής κατασκευής του ελληνισμού

ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΡΚΕΤΟΣ

*Nations! Mot pompeux pour dire barbarie!
L'amour, s'arrêt – t-il où s'arrêtent vos pas?
Dechirez vos drapeaux; une autre voix vous crie:
L'égoïsme et la haine ont une seule patrie,
La fraternité n'en a pas!*
Lamartine
(*La Marseillaise de la paix*)

ΠΡΟΕΟΡΤΙΑ: ΕΘΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1950, δυο μεγάλοι ιστορικοί παρουσίασαν στα συνθετικά έργα τους το ελληνικό έθνος με αμοιβαία αποκλειόμενους όρους – ο Γρηγόριος Δαφνής που κάλυψε τη μεσοπολεμική περίοδο στην *Ελλάδα μεταξύ δυό πολέμων*, και ο Γιάννης Κορδάτος στην *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*. Το δεύτερο αυτό έργο, φτάνοντας μέχρι το 1920, συνέλιπτε σε πολλά με την περίπου σύγχρονη του δεύτερη έκδοση της *Ιστορίας του ελληνικού εργατικού κινήματος*, που σταματούσε στην ίδρυση του ΣΕΚΕ. Ο Γ. Δαφνής και ο Γ. Κορδάτος αντιμετώπισαν διαφορετικά τη συμμετοχή στη ζωή της Ελλάδας των εβραίων και γενικά των ομάδων αμφισβητούμενης εθνικής ταυτότητας: απλουστεύοντας κάπως τα πράγματα, θα λέγαμε ότι ο πρώτος τις εξαφάνιζε, ενώ ο δεύτερος θεωρούσε φυσιολογική την παρουσία τους. Θα σφάλλαμε αν παραβλέπαμε πως αυτές οι δυο στάσεις επεδίωκαν, μακροπρόθεσμα, αντίθετα πρακτικά αποτελέσματα: η κατασκευή ενός έθνους χωρίς μειονότητες, στο νου του ιστορικού ή στο γεωγραφικό χάρτη – δυστοπία κάθε άλλο παρά φυσιολογική ή αυτονόητη – συνεπάγεται αναγκαστικά μια σειρά από μεταλλάξεις, θεσμικές και άλλες, που δύσκολα εναρμονίζονται με το πνεύμα της ανεκτικότητας: ορίστε ένα σημείο όπου οι κομμουνιστές αποδείχτηκαν πιο φιλελεύθεροι από τους Φιλελεύθερους. Η διαδρομή των αλληλένδετων διαδικασιών εθνογένεσης και εθνικής εκκαθάρισης στην Ελλάδα μετά το 1912 προσφέρει ένα σχετικό, αν και διόλου ακραίο, παράδειγμα.

Στη μελέτη που ακολουθεί θα θέσουμε ερωτήματα για τους τρόπους με τους οποίους παρουσιάστηκε από επιφανείς ιστορικούς μια επαμφοτερίζουσα κοινότητα – οι σεφαραδίτες των Νέων Χωρών και κυρίως της Θεσσαλονίκης. Θα αναζητήσουμε το υπόρρητο πολιτικό πρίσμα υπό το οποίο ιδώθηκε η σύνδεσή της με το ελληνικό έθνος κατά το διευρυμένο Μεσοπόλεμο – δηλαδή μεταξύ 1912 και 1943, ενόσω περιλαμβανόταν στην Ελλάδα η σεφαραδιτική Θεσσαλονίκη. Θα δούμε, καταρχήν, κατά πόσο αναγνωρίστηκε η υπόστασή της ως ιδιαίτερη κοινωνική ενότητα και πώς συνδέθηκε αυτή με ορισμένες προβληματικές όψεις της κατασκευής του ελληνισμού. Ένα συναφές ζήτημα αφορά τα πρίσματα υπό τα οποία αναλύθηκαν οι σχέσεις αυτής της ομάδας με τον υποτιθέμενο αυθεντικό ελληνισμό

και βέβαια το κατά πόσο προεξοφλήθηκε από κάθε συγγραφέα, και με ποια έννοια, η ύπαρξη ή μη ύπαρξη μιας ιδιαίτερης εθνικής ή άλλης ταυτότητας των σεφαραδίων. Και θα προσθέσουμε το ερώτημα, που πρέπει να τεθεί στην ιστοριογραφία της εποχής αλλά και στη μεταγενέστερη: ποια ίχνη έκρινε σκόπιμο να διασώσει απ' όσα άφησε στην ελληνική συλλογική μνήμη η συμβίωση με τον εβραϊσμό που έληξε τόσο τραγικά; Η σύντομη απάντηση, την οποία θα έδινε εδώ, αν δεν ήταν άφωνη, η δευτερότοχη *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, όχι του Κ. Παπαρρηγόπουλου, αλλά εκείνη της Εκδοτικής Αθηνών, θα ήταν πως δεν άξιζε ή δεν έπρεπε να μείνει κανένα τέτοιο ίχνος. Ευτυχώς ακούστηκαν και διαφορετικές απόψεις.

Ένα ζήτημα που θίγω παρεμπιπτόντως είναι το κατά πόσο η ιστοριογραφική μέθοδος που ακολουθείται κάθε φορά συμβάλλει στην ανάδειξη ή αντίθετα στη συγκάλυψη κρίσιμων όψεων της πραγματικότητας, ίσως και ανεξάρτητα από τη σημασία που τους αποδίδεται ή από τις πολιτικές προθέσεις του συγγραφέα. Για παράδειγμα, διαπιστώνει κανείς ότι η ιδιαιτερότητα των σεφαραδιτών παρακάμπτεται με την ίδια ευκολία στην αφηγηματική και ερμηνευτική ιστορία του Γρηγορίου Δαφνή, όσο και στην πολυκεντρική γραμματολογία του σοσιαλισμού που παρουσίασε ο Παναγιώτης Νούτσος. Αντίθετα, οι συνθέσεις πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας, είτε έχουν αφηγηματική μορφή, όπως του Γ. Κορδάτου, είτε αναλυτική, όπως του Μαυρογορδάτου, προβάλλουν την αλληλεπίδραση των πολιτισμικών ή εθνικών ομάδων και αποδίδουν σαφέστερα τη δυναμική της κοινωνίας, συνηγορώντας ουσιαστικά υπέρ του αιτήματος ενοποίησης των κοινωνικών επιστημών.

Κατά τον 19^ο αιώνα η χώρα δεν απέστεργε τον εξελληνισμό πληθυσμών ξένης ταυτότητας και η ενσωμάτωση των εβραίων της Παλιάς Ελλάδας επιτεύχθηκε παρ' όλα τα κρούσματα αντισημιτισμού. Πώς ερμηνεύεται το γεγονός ότι, κατά το Μεσοπόλεμο, ενώ παρέμεναν ρευστά και αδιευκρίνιστα τα συστατικά του ελληνικού έθνους, επιδιώχθηκε και παρουσιάστηκε από συγγραφείς και πολιτικούς με επιρροή ως περίπου αυτονόητος ο αποκλεισμός των σεφαραδιτών από αυτό; Έφταιγε η κεκτημένη ταχύτητα της ανολοκλήρωτης εθνικής εκκαθάρισης του 1912-1914; Συντελέστηκε ενδιάμεσα κάποια ιδεολογική μετάλλαξη που περιορίσε τις αφομοιωτικές ικανότητες του ελληνισμού; Εξέλιπαν, καθώς η χώρα προσανατολιζόταν προς μια νέα θέση στο σύστημα της παγκόσμιας οικονομίας, οι «υλικοί» όροι που είχαν διευκολύνει προηγουμένως την ενσωμάτωση ιταλών και γερμανών εργατών, αλβανών γεωργών και στρατιωτικών, βλάχων νομάδων και ισραηλιτών εμπόρων; Η συνδεόταν απλώς το φαινόμενο με συγκυριακούς παράγοντες, όπως ήταν η ανασφάλεια για τα νέα σύνορα του κράτους, η εκ των ενόντων μετάφραση των διαρκώς οξυνόμενων οικονομικών ανταγωνισμών σε εθνοθηρησκευτικές αντιθέσεις ή ίσως η ανέξοδη

υιοθέτηση της πολιτισμικής αλαζονείας που συνόδευε στην Ευρώπη την ανάπτυξη της αποικιοκρατίας και των εθνικών αντιθέσεων; Όλοι οι παραπάνω λόγοι έθιγαν τις ετερότροπες κοινότητες που βρέθηκαν μετά τους Βαλκανικούς πολέμους στο εσωτερικό της Ελλάδας. Υπήρχαν και άλλοι ακόμη, που αφορούσαν ειδικά το Ισραήλ της Θεσσαλονίκης: εκείνοι που διευκόλυναν την ενσωμάτωσή του, όπως ήταν η αντιπαλότητά του προς τους ανταγωνιστικούς εθνικισμούς της περιοχής, όσοι την αντιστρατεύονταν, όπως η θρησκεία και ο ιδιαίτερος πολιτισμός, όσοι τέλος λειτουργούσαν αμφίδρομα: η οικονομική δύναμη, οι δεσμοί με ανεπτυγμένες χώρες, η πρόσβαση στη νεωτερικότητα¹. Για τους σκοπούς της ανάλυσης και μόνο, και χωρίς να υποτιμούμε τη σημασία τους, θα αφαιρέσουμε πλασματικά αυτές τις παραμέτρους, ώστε να σταθούμε στο ιδεολογικό φαινόμενο της ανάπτυξης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, εστιάζοντας το βλέμμα μας σε εσωτερικούς όρους που υπαγόρευαν την εσωστρέφειά της κατά την περίοδο που εξετά-

ειν» πήγαζε, όπως αξίωνε ο εθνικός λόγος, κατά παραγωγικό τρόπο από μια ορισμένη εθνική ιδέα, αν παρουσιαζόταν απέναντί της ως το επακόλουθο έναντι του πρωταρχικού, το μέρος έναντι του όλου, τότε βέβαια θα είχε κατορθωθεί να αποσαφηνιστούν οι εθνικές ιδέες πολύ καλύτερα απ' ό,τι έγινε στην πραγματικότητα. Στην ελληνική ιστορία το αντίθετο παρατηρήθηκε κατά κανόνα: καθορίζονταν κατά προτεραιότητα βραχυπρόθεσμα πολιτικά σχέδια, ενώ τα «εθνικά συμφέροντα» αξιοποιούνταν κατά βούληση σαν ρητορικές εφεδρείες τους. Τα κριτήρια της ελληνικότητας – και τα συναφή αλυτρωτικά σχέδια – παρέμεναν και παραμένουν ρευστά έως σήμερα. Από τον 19^ο αιώνα δόθηκαν ποικίλες απαντήσεις στο ερώτημα «από ποιους απαρτίζεται το ελληνικό έθνος», αντίστοιχες προς τις επιμέρους στιγμές του αργόσυρτου μετασχηματισμού της θρησκευτικής σε εθνική ταυτότητα που εκτυλίσσεται διαρκώς, όχι χωρίς παλινδρομήσεις, στην τέως Ανατολή. Το πρακτικό σκέλος διατήρησε το προβάδισμα έναντι του θεωρητικού, με συνέπεια να

ζουμε². Δεν χρειάζεται να προσθέσουμε ότι στην Ελλάδα, από τον Παπαρηγόπουλο και μετά, το ειδικό βάρος της ιστοριογραφίας στη διαμόρφωση των ιδεολογικών μαγμάτων – πολιτικών, εθνικών, ακόμη και θρησκευτικών – υπήρξε καθοριστικό. Όμως, δεν δημιούργησαν μόνοι τους οι λόγιοι το έθνος.

Στη νεότερη εποχή συνδέθηκαν αδιάσπαστα η ιστοριογραφία, η μαζική πολιτική και τα ιδεολογήματα περί εθνικής ταυτότητας. Δύσκολο και ίσως άσκοπο να διακριθεί σε ποιο βαθμό έπλασε και ως ποιο βαθμό αντικαθρέφτισε η νεοελληνική ιστοριογραφία το χαρακτήρα του νεοελληνικού εθνικισμού: αρκεί ότι δικαιούμαστε να την εξετάσουμε, βάζοντας σε παρένθεση την αλήθεια των ισχυρισμών της, ως μείζον τεκμήριο των πολιτικών αντιλήψεων και προγραμμάτων του παρελθόντος και, κατ' επέκταση, των αντίστοιχων διαδικασιών εθνοκάθαρσης και εθνογένεσης³. Ακριβώς επειδή η έννοια του έθνους δεν έχασε ποτέ την έντονη πολιτική της φόρτιση, αδυνατούμε να κατανοήσουμε τον κυκεώνα των θέσεων που διατυπώθηκαν για τις προοπτικές της ιδανικής σχέσης μεταξύ «ελλήνων» και «άλλων», αν δεν στρέψουμε το βλέμμα μας στα πολιτικά τους συμφραζόμενα.

Μια γενική διαπίστωση, απ' όπου μπορούμε να ξεκινήσουμε, είναι πως στην Ελλάδα, όπως και στις περισσότερες χώρες, η στάση των ιστοριογράφων απέναντι στο εβραϊκό ζήτημα υπήρξε αλληλένδετη με την αντίληψή τους για το έθνος, η οποία πάλι συνυφάνθηκε με το πολιτικό τους πρόγραμμα. Αν τώρα το «τι χρη ποι-

ερμηνεύεται η ιδέα του έθνους περισσότερο ή λιγότερο διασταλτικά, ανάλογα με τις ανάγκες της στιγμής που διέκριναν τα εκάστοτε κέντρα εξουσίας. Αλλά, παρ' όλη την ασάφεια της εθνικής ιδέας, υπήρχαν όρια, σύμφυτα με την εσωτερική λογική του ελληνικού ιστορισμού που την έθρεφε, έξω από τα οποία δεν κινήθηκαν ποτέ οι πολιτικές ερμηνείες της.

Το ότι δεν ήταν στενά αυτά τα όρια διευκόλυνε τη διαδικασία της εθνογένεσης. Το ελληνικό έθνος συγκροτήθηκε με βάση όχι το υποθετικό κοινό παρελθόν, αλλά το νεφελώδες σχέδιο για το μέλλον που αποτυπώθηκε στη Μεγάλη Ιδέα⁴. Ο ρομαντικός μύθος της κοινής καταγωγής, που επικυρώθηκε με τη μετονομασία των Ρωμαίων σε Έλληνες, εισέφερε την απαραίτητη ιστορική διάσταση στο αλυτρωτικό όραμα και διευκόλυνε αρχικά τον εξελληνισμό πολλών ορθοδόξων. Αργότερα, το πέρασμα από την ορθοδοξία στην ελληνικότητα περιπλέχθηκε με την ανάπτυξη αντίπαλων εθνικισμών μεταξύ των ορθοδόξων – κυρίως, αλλ' όχι αποκλειστικά, του βουλγαρικού. Μια άλλη όψη της εθνογένεσης ήταν η μετατόπιση του ιδεολογικού κέντρου βάρους του νέου ελληνισμού από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο εθνικώς καθαρισμένο βασίλειο της Ελλάδας, που συντελέστηκε στη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα. Αποφασιστικά συνέβαλαν στην επικράτηση της Αθήνας η ίδρυση του πανεπιστημίου και η ανάπτυξη των σύγχρονων κρατικών θεσμών, οι οποίοι αποτέλεσαν πρότυπα εξευρωπαϊσμού για τα υπόλοιπα Βαλκάνια⁵. Συντέλεσε και ο φιλελεύθερος χαρακτήρας που απέκτησε το ελληνικό πολίτευμα, ιδίως μετά την εκδίωξη του

Όθωνα. Η ισονομία, η ισοπολιτεία, η χειραφέτηση των εβραίων και η κατάργηση των αριστοκρατικών τίτλων και προνομίων επιβλήθηκαν νωρίτερα απ' ό,τι στις περισσότερες χώρες της Δύσης, προσθέτοντας στην εθνική υπερηφάνεια. Εκείνο που απωλέσθηκε βαθμιαία από την κοινή συνείδηση ήταν η ιδέα της συμβίωσης με ομάδες που δεν συμμερίζονταν τα εθνικοθηρησκευτικά ιδανικά του ελληνισμού. Το ζήτημα έμεινε θεωρητικό στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα: μειονότητες με εθνική αυτοσυνείδηση δεν υπήρξαν μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους, ούτε και θρησκευτικές μειονότητες, εκτός μερικών χιλιάδων μουσουλμάνων, καθολικών και εβραίων. Η κατάσταση μεταβλήθηκε στη συνέχεια.

Μια θετική διάσταση του ελληνικού αλυτρωτισμού μέχρι το 1912 ήταν η αντίθεσή του προς την πολιτική οπισθοδρομικότητα και τη θρησκευτικοκοινωνική ανισονομία του σουλτανικού κράτους. Μια δεύτερη, λιγότερο ευοίωνη επωδός του, απέρριπτε τη συμβίωση των ρωμιών με τους υπόλοιπους υπήκοους της Πύλης. Όταν επιχείρησε να επικρατήσει στη Μακεδονία, εξουδετερώνοντας τα αντίπαλα εθνικιστικά και κοινωνικά κινήματα, επακολούθησε ο «βάρβαρος πόλεμος των εθνότητων»⁶, που οδήγησε αναπόφευκτα σε ένα πανβαλκανικό κύμα σοβινισμού. Στην Ελλάδα, όπου οι διαθέσεις των λογίων δεν ευνοούσαν την υποδοχή κηρυγμάτων για την ισότητα των λαών και την κατάργηση των τάξεων, υπήρχε ένα πρόθυμο ακροατήριο για κάθε θεωρία που θα επαγγελόταν την ενίσχυση του κράτους και του έθνους. Ένας ανανεωτής της πνευματικής ζωής που τον διέκρινε αυτό ήταν ο Γεώργιος Σκληρός: το 1907 διατύπωσε το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* κατά τρόπο ώστε ο αναγνώστης να μπορεί ν' ανακαλύψει, ανάλογα με τα ενδιαφέροντά του, ένα προσκλητήριο ταξικής πάλης ή ένα εγχειρίδιο φυλετικής επικράτησης⁷. Γύρω από τις ιδέες του δόθηκε μάχη στο επιφανέστερο περιοδικό του δημοτικισμού, τον *Νουμά*, που διάρκεσε χρόνια.

Μια θλιβερή όψη της ατμόσφαιρας που περιέβαλε τη συζήτηση – όψη που εθεωρείτο φυσιολογική τόσο ώστε να μη θίγεται καν – ήταν η απουσία νύξεων για τα δικαιώματα των λαών που συγκατοικούσαν με τον ελληνικό στα «αλύτρωτα» εδάφη⁸. Τα οράματα που ανέπτυσαν οι «νατσιοναλιστές» προετοίμασαν το πολιτικό πρόγραμμα που εφαρμόστηκε αποσπασματικά μετά το 1912, εις βάρος κυρίως των μουσουλμάνων. Αν με την απόκτηση των πολυεθνικών Νέων Χωρών δόθηκε η ευκαιρία να εμπλουτιστεί η ιδέα του ελληνικού έθνους με ένα καινούργιο περιεχόμενο, ευρύτερο ή στενότερο, πάντως καμιά πλευρά δεν ήταν προετοιμασμένη να το προσδιορίσει σαφέστερα⁹.

Υπό τις νέες συνθήκες, το αναγκαίο βήμα για τη διάσωση του φιλελεύθερου κράτους ήταν να μετατραπεί η ελληνικότητα από ιστορική και μεταφυσική σε νομικοπολιτική έννοια, σύμφωνα με πρότυπα που υπήρχαν ήδη στη Γαλλία και σε άλλες χώρες. Αυτό διευκολυνόταν και από ένα λόγο πολιτικής τάξης: το κοινοβουλευτικό καθεστώς ευνοούσε μακροπρόθεσμα την ενσωμάτωση των «αλλοεθνών», επιτρέποντάς τους να συνδεθούν, έστω κι ευκαιρικά, με την εξουσία – ενώ στις γειτονικές χώρες, που είχαν ασθενέστερες δημοκρατικές παραδόσεις, οι μειονότητες αντιμετωπίστηκαν χειρότερα¹⁰. Το φιλελεύθερο πολίτευμα και η έλλειψη, μέχρι το 1912, ισχυρών κατασταλτικών μηχανισμών επέτρεψαν ανοίγματα προς την κατεύθυνση της ειρηνικής συμβίωσης – απ' όλες τις παρατάξεις: είναι σχηματική η στερεότυπη σύνδεση των Φιλελευθέρων με τον αντισημιτισμό και των Αντιβενιζελικών με την ανεκτικότητα έναντι των θεωρουμένων ως αλλοεθνών. Σοσιαλιστές ιδίως, αλλά και φιλελεύθεροι διανοούμενοι και πολιτικοί, όπως εκείνοι που δημιούργησαν το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας ή ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ανέδειξαν την έννοια του έλληνα πολίτη, ο οποίος, άσχετα από την πολιτισμική προέ-

λευσή του, θα στήριζε την πολιτεία απολαμβάνοντας, ταυτόχρονα, δικαιώματα αντίστοιχα προς όσα ίσχυαν στα δημοκρατικά ευρωπαϊκά κράτη¹¹. Όμως το πνεύμα της ανεξέθνιας απέτυχε να εμπνευσθεί στην πρακτική του κράτους, που άλλαξε ουσιαστικά φύση και λειτουργία αφότου άρχισε να αντιμετωπίζει ένα σημαντικό μέρος των υπηκόων του ως εξ ορισμού εχθρούς και να καλλιεργεί τους μηχανισμούς ανισονομίας που οργίασαν μέχρι το 1974. Εξίσου αδιάφορη άφησε την ιδεολογία των ελίτ και βέβαια την επίσημη ιστοριογραφία η οποία, ανακυκλώνοντας τον Κ. Παπαρηγόπουλο, δεν έπαψε να προβάλλει την αντιπαλότητα του ελληνισμού προς όλους τους γείτονες.

Από μια κοινή ιδεολογική μήτρα με τους εθνικιστές δημοτικιστές προήλθε ο Γεώργιος Βεντήρης, δημοσιογράφος, παράγοντας των Φιλελευθέρων και πρόδρομος του Δαφνή. Το έργο του, *Η Ελλάς του 1910-1920*, που κυκλοφόρησε το 1931, παρέμεινε η πιο εύχρηστη πολιτική ιστορία της περιόδου μέχρι την εμφάνιση της *Ιστορίας της Νεώτερης Ελλάδας* του Κορδάτου. Ενδεικτικό της απήχησής του στην ιστορική μνήμη ήταν το γεγονός ότι πρωταγωνιστές της εποχής, όπως ο Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, ενσωμάτωσαν στα απομνημονεύματά τους όχι μόνο πολυάριθμες κρίσεις του αλλά και ολόκληρα εδάφια ελαφρά παραλλαγμένα, χωρίς να αναφέρουν την πηγή¹². Μέχρι και η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών παρουσιάζει τη δεκαετία του 1910, παίρνοντας σαν σκελετό την αφήγηση του Βεντήρη – ενώ για την επόμενη εικοσαετία ακολουθεί τις γραμμές που ιχνογράφησε ο Γ. Δαφνής στην *Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*.

Η ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ:

Παρ' όλη την επίδραση που άσκησε, ο Γ. Βεντήρης έπασχε από έλλειψη ευρύτερης παιδείας, σε βαθμό ασυμβίβαστο με τον τίτλο του ημεπίσημου ιστοριογράφου των Φιλελευθέρων που του απονεμήθηκε. Μεθοδολογικές ανησυχίες δεν βαρύναν το πνεύμα του. Στην εισαγωγή της *Ελλάδος του 1910-1920* τον βλέπουμε να διακηρύσσει αφοπλιστικά την ικανότητα του κοινού νου να συμφιλιώσει την «υλιστική, ιδεαλιστική, ηρωική κλπ.» εξήγηση της ιστορίας. Δηλώνει πως, χωρίς να παραδέχεται την ιστορική νομοτέλεια, αναγνωρίζει ότι ο «ιστορικός ιδίως υλισμός είναι μεγάλη θεωρία, άνευ της οποίας καθίσταται αδύνατος η αρτία ερμηνεία των συγχρόνων ομαδικών φαινομένων». Εντέλει, περιορίζεται σε μια πλαδαρή αφήγηση πολιτικής ιστορίας, έκδηλα στρατευμένη, την οποία διανθίζει με αναλύσεις συχνά δάνειες και όχι πάντοτε καλοχωνεμένες¹³.

Στην ελληνική ιστορία διακρίνει την «εξέλιξιν προς ίδρυσιν ενιαίου εθνικού οργανισμού» από τους προϊστορικούς ήδη χρόνους. Ως προς το ερώτημα τι είναι έθνος, προσυπογράφει, εκ πρώτης όψεως, μια θεωρία πιο προοδευτική από εκείνες που υποστήριξαν οι εθνικιστές δημοτικιστές: ανάγει «την καταγωγήν του έθνους εις την θέλησιν των ατόμων προς κοινήν πολιτικήν διαβίωσιν. Η θέλησις αύτη οφείλεται προ πάντων εις την κοινότητα των συνηθειών, των ιστορικών παραδόσεων και εις ανάμνησιν κοινών αγώνων. Η ταυτότης της γλώσσης, της θρησκείας και της φυλετικής καταγωγής έχουν δευτερεύουσας σημασίας...» Παρατηρεί κανείς εδώ πως η φιλελεύθερη αρχή της πρώτης πρότασης υπονομεύεται από τις διευκρινίσεις της επόμενης, η οποία, επιπλέον, υποδεικνύει, αν συνδυαστεί με τη δήλωση ότι σκοπός του είναι «να συντελέση δηλαδή προς δημιουργίαν ιστορικής μνήμης και ιστορικής συνειδήσεως εις τας ελληνικάς γενεάς», πως ο συγγραφέας αξιοποιεί συνειδητά την εθνοπλαστική λειτουργία του ιστορικού¹⁴.

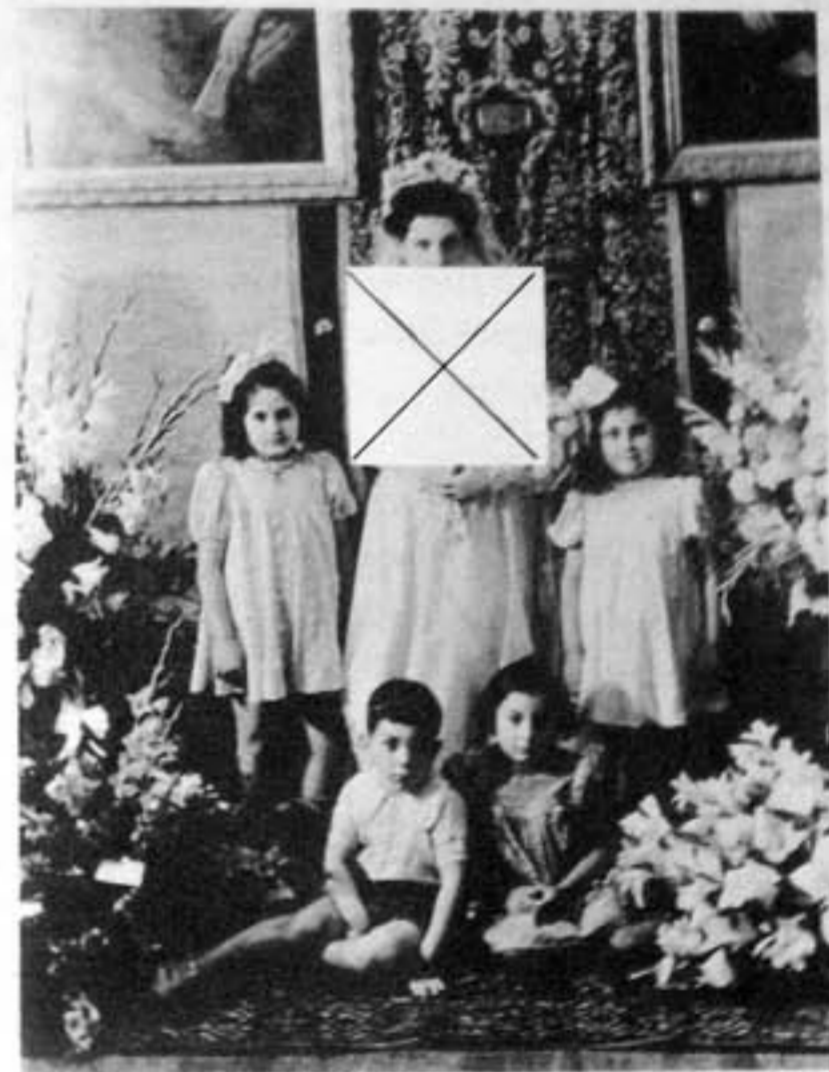
Ο Γ. Βεντήρης παραδίδει στη λήθη όσες όψεις της νεοελληνικής ιστορίας δεν προσαρμόζονται στο σχήμα της «εξέλιξεως προς συγκρότησιν ενιαίου εθνικού οργανισμού». Η ενδοεθνική σύγκρουση

είναι μια από αυτές: όταν αναγκάζεται να μιλήσει για τον χαμηλής έντασης εμφύλιο πόλεμο του 1917, αγωνιά να μειώσει τη σημασία του. Άλλη ενοχλητική όψη, η παρουσία ξένων στο εσωτερικό των νέων συνόρων: στην εισαγωγή μιλά με φυσικότητα για «υπέρ τα εξ εκατομμύρια αμιγούς πληθυσμού εις όρια τεινόμενα εκ των αντερσιμάτων της Ροδόπης μέχρι της νοτίας ακτής της Κρήτης, και από της εισόδου του Αδριαίου έως των πυλών της Αδριανουπόλεως»· παραπέρα, καταγράφοντας τα αποτελέσματα των Βαλκανικών πολέμων, παρασιωπά ότι στο εξής η χώρα αποκτά έναν πολυεθνικό πληθυσμό. Πάντως, οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης εμφανίζονται τέσσερις φορές στο κείμενό του¹⁵.

Τον Νοέμβριο του 1912, μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον ελληνικό στρατό, «οι Εβραίοι ενήργουν να την κάμουν αυτόνομον, με ισραηλιτικήν διοίκησιν». Στις εκλογές του 1915, η κυβέρνηση Γούναρη «εις τας νέας επαρχίας μετεχειρίζετο την ουδετερότητα ως έμβλημα της συμμαχίας της με τους Τούρκους και τους

ψαν σε έργο κλασικό, εντάσσοντάς το στον κανόνα της μεγάλης βαλκανικής ιστοριογραφίας. Στο διάστημα που μεσολάβησε από την εμφάνισή του αναδείχθηκε σε ένα από τα σπάνια κείμενα που κατόρθωσαν να αποτυπωθούν στη σύγχρονη ελληνική αυτοσυνείδηση και δεν έπαψε να γοητεύει τον αναγνώστη, όπως μαρτυρούν οι πολυάριθμες εκδόσεις του.

Ο Γ. Δαφνής συμμεριζόταν τις πολιτικές επιλογές του Γεωργίου Βεντήρη και τον συμβούλευσε για τη συγγραφή της ιστορίας του¹⁷. Έκανε αφετηρία της *Ελλάδος μεταξύ δύο πολέμων* το σημείο όπου έκλεινε η αφήγηση της *Ελλάδος του 1910-1920* και τιτλοφόρησε το έργο του κατ' αναλογία προς το προηγούμενο. Η αίσθηση της συνέχειας επιτείνεται, καθώς δεν προτάσσεται κάποιο εισαγωγικό κεφάλαιο όπου ν' ανασκοπείται η προηγούμενη περίοδος· μετά από έναν υποτυπώδη πρόλογο τεσσάρων παραγράφων, ο Γ. Δαφνής προχωρεί κατευθείαν στην περιγραφή της εκτέλεσης των Έξι. Προϋποθέτει ως αυτονόητο πως ο αναγνώστης του είναι

Εβραίους». Μετά την αγγλογαλλική απόβαση στη Θεσσαλονίκη, «οι Εβραίοι ήσαν τότε απαθείς, εχθρικός μάλλον παράγων δια την ελληνικήν κυριαρχίαν», ενώ λίγο αργότερα, «η εβραϊκή παροικία ωμίλει εκ νέου, πλέον χαμηλοφώνως από άλλοτε, περί διεθνοποίησης. Εκολάκευεν εναλλάξ τους Γάλλους και Ιταλούς. Εφ' όλων αυτών έπρεπε να τεθή βαθύτατα και πάλιν η σφραγίς της Ελλάδος. Εντός τεσσάρων ετών, ο Βενιζέλος και οι σύντροφοι αυτού κατέκτων την Θεσσαλονίκην δια δευτέραν φοράν»¹⁶. Πρέπει να επισημανθεί εδώ πως ο αντισημιτισμός του Γ. Βεντήρη πιθανώς προϋπήρχε, αλλ' ίσως να μην εκφραζόταν τόσο ωμά αν δεν είχε προσλάβει στο μεταξύ μια επίκαιρη πολιτική διάσταση – εξαιτίας της άρνησης των σεφαραδιτών να ψηφίσουν άνευ όρων τον Βενιζέλο.

Με οποιονδήποτε τρόπο κι αν δημιουργήθηκε, ως κατάλοιπο θρησκευτικών προκαταλήψεων ή ως σύμπτωμα μιας απωθητικής μοντέρνας μισαλλοδοξίας, ο αντισημιτισμός ενός μέλους της φιλελεύθερης ελίτ δεν εξέλιπε ούτε μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Γράφοντας ένα τέταρτο του αιώνα αργότερα, και υπό τελείως διαφορετικές συνθήκες, ο ιστορικός που ανέλαβε να συνεχίσει το έργο του Γ. Βεντήρη εκφράζει τα ίδια περίπου συναισθήματα με πιο διπλωματικό τρόπο.

Στα 1956 κυκλοφορεί η *Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων* του Γρηγορίου Δαφνή, που διατηρεί μέχρι σήμερα το βάρος ενός βασικού συνθετικού έργου αναφοράς. Η αξία του βιβλίου δεν περιορίζεται στο ιστορικό περιεχόμενό του· η δραματικότητα της αφήγησης, το λατό και περιεκτικό ύφος, η άριστη χρήση της γλώσσας το μετέτρε-

εξοικειωμένος με το έργο του Γ. Βεντήρη. Αν η ιστοριογραφική λογική του συνέχισε την παράδοση της ερμηνευτικής που κορυφώθηκε με τον Κ. Παπαρηγόπουλο, το ύφος του επηρεάστηκε εντονότερα από ένα ιδεολογικά φορτισμένο κλασικό πρότυπο, που παρέπεμπε κατευθείαν στην αρχαία Ελλάδα – τον ίδιο τον Θουκυδίδη. Αυτόν ανακαλούν ο τρόπος που ανατέμνονται τα κίνητρα των πρωταγωνιστών, η διαρκής μετάβαση από τα ατομικά στα συλλογικά υποκείμενα της δράσης, η αναζήτηση του συγκυριακού και του μοιραίου στην πορεία των συμβάντων, η συμμετρική διάρθρωση του λόγου. Επιπλέον, όπως και ο αρχαίος αθηναίος, ο κερκυραίος φιλελεύθερος είχε την εξαιρετική τύχη να ζήσει ο ίδιος στο επίκεντρο του κόσμου που θέλησε να αποδώσει, και ακόμη να βρει τον Περικλή του στο πρόσωπο του Βενιζέλου. Κι άλλες ομοιότητες μεταξύ τους ανιχνεύονται εύκολα.

Ένας κεντρικός δνισμός, γύρω από τον οποίο υφαίνεται ολόκληρο το έργο – Ελλάδα και μη Ελλάδα – προεξαγγέλλεται ήδη από τον τίτλο. Οτιδήποτε κρίνεται από το συγγραφέα πως δεν μετέχει της ελληνικότητας, χάνει την ιστορική του αξία και παραλείπεται. Στον τίτλο δηλώνεται έμμεσα πως η αρχιτεκτονική του έργου θ' αφήσει στη σκιά εκείνες τις καθοριστικές στιγμές κατά τις οποίες το ιδανικό και σχεδόν προσωποποιημένο αντικείμενό του, η Ελλάδα, χάνει το σαφές περίγραμμα και την αυτονομία της, επειδή καταλύεται από τη μη Ελλάδα – δηλαδή τις στιγμές των πολέμων. Όμως, μεταξύ των πολέμων και ένθεν των συνόρων υπήρχε μόνον Ελλάδα.

Δεν πραγματοποιήθηκε αυτό το ευγενικό όραμα, ούτε ολοκλη-

ρώθηκε ποτέ η ανάπλαση της βαλκανικής ανθρωπογεωγραφίας, σύμφωνα με τις επιθυμίες του εθνικισμού. Πάντως, στην Ελλάδα η εθνική καθαρότητα αναγορεύθηκε, για πρώτη φορά, σε επίσημο στόχο της κρατικής πολιτικής με την απόπειρα του Βενιζέλου να οργανώσει μία ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία το 1914. Εξάλλου, η πολιτεία, αντικαθιστώντας τη Μεγάλη Ιδέα με μια ουτοπία που οι ολοκληρωτικοί συνειρμοί της ήταν ίσως λιγότερο ευδιάκριτοι τότε απ' ό,τι σήμερα – την εθνική ομογενοποίηση στο εσωτερικό του κράτους – προσπάθησε με νομοθετικά και διοικητικά μέτρα να εξαλείψει όχι μονάχα τους «αλλοεθνείς» αλλά και τα ίχνη τους – τοπωνυμικά, αρχιτεκτονικά, πολιτισμικά: ό,τι ήταν αδιανόητο επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, θεωρήθηκε θεμιτό για την κατασκευή των εθνικών ταυτοτήτων στα κράτη που τη διαδέχτηκαν¹⁸. Όμως στάθηκε αδύνατο να καθοριστούν με σαφήνεια οι ομάδες που έπρεπε να ενσωματωθούν στο εθνικό σώμα ή να εξοβελιστούν από αυτό: η αιτία βρισκόταν ακριβώς στην αμφισημία και την πολιτική σκοπιμότητα των όρων, με βάση τους οποίους κατασκευάστηκαν – κι εξακολουθούν να κατασκευάζονται – τα βαλκανικά έθνη. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η αναπόφευκτη αμφισημία επιτάχθηκε από τη διαίρεση του πολιτικού σώματος, η οποία, χαρακτηριστικά, αποκλήθηκε εθνικός διχασμός. Στη διάρκειά του οι εχθρικές παρατάξεις αμφισβήτησαν την «ελληνικότητα» των αντιπάλων γενικά, και το δικαίωμα ισότιμης συμμετοχής στα κοινά όλων όσοι στερούνταν τις αυθαίρετες προϋποθέσεις της ελληνικότητας. Ο κίνδυνος του εξοστρακισμού έγινε ορατός όχι μόνο για τους εκ γενετής αλλόγλωσσους και αλλόθρησκους, αλλά και για κάθε «αλλόδοξο»: για εκείνους που, όπως οι κομμουνιστές, κατηγορούνταν για έλλειψη εθνικής συνείδησης ή, όπως οι πρόσφυγες, για πολιτισμικές ιδιορρυθμίες.

Όταν γράφει ο Γ. Δαφνής την ιστορία του Μεσοπολέμου έχουν μεσολαβήσει δύο νέες εκκαθαρίσεις που συμπλήρωσαν το έργο της μεγάλης ανταλλαγής πληθυσμών του 1922-1924: το Ολοκαύτωμα και η βίαιη απομάκρυνση ομάδων χωρίς «ελληνική εθνική συνείδηση»: σλάβων, αλβανών, κομμουνιστών και άλλων. Άραγε είναι συμπτωματικό ότι ακριβώς οι δικές τους φωνές – των εβραίων, των σλάβων, των αλβανών, των κομμουνιστών – απουσιάζουν από την *Ελλάδα μεταξύ δυο πολέμων*; Η μήπως πρέπει να δεχτούμε ότι η εικόνα της μεσοπολεμικής Ελλάδας, που αποτυπώθηκε στη συλλογική μνήμη από την «εθνική ιστοριογραφία», εξυπηρετώντας συγκεκριμένες ανάγκες και σκοπιμότητες, ανέπλασε, σύμφωνα με ένα μεταγενέστερο πολιτικό σκεπτικό, όχι απλώς τη ροή των γεγονότων αλλά και βαθύτερα, δομικά κοινωνικά στοιχεία συνδεδεμένα με τις προϋποθέσεις, τις ερμηνείες και τις καταστατικές εκλογικές κεύσεις του νεοελληνικού εθνικού φαινομένου; Από αυτή την άποψη, οι διαστάσεις της μεσοπολεμικής πολιτικής, που ανέταμε πρώτος ο Γ. Μαυρογορδάτος, παρουσιάζονται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ως ένα εύγλωπτο σχόλιο στην αφήγηση του Γ. Δαφνής.

Η αυθαιρεσία της τελευταίας φαίνεται αν αναλογιστούμε ότι ούτε η Ελλάδα ούτε τα υποθετικά «ελληνικά συμφέροντα», τα οποία επικαλείται χωρίς να διευκρινίζει ο συγγραφέας, υπήρξαν ποτέ *realia* αυτονόητα ή έστω προφανή: καθορίζονταν κατά περίπτωση από πολιτικά κέντρα εξουσίας, σύμφωνα με ιδεολογικές αναπαραστάσεις, προλήψεις και προκαταλήψεις, υλικά συμφέροντα και *idées fixes*. Περιστό να υπενθυμιστεί πως πανθομολογούμενη αιτία του διχασμού στάθηκε η ριζική διαφωνία των αντιπάλων ηγεσιών και μαζών ως προς αυτά ακριβώς τα «εθνικά συμφέροντα». Όμως ο Γρηγόριος Δαφνής, γράφοντας σε μία εποχή που έχουν συμφιλιωθεί οι επίγονοι των ανταγωνιστικών αστικών παρατάξεων, των Αντιβενιζελικών και των Φιλελευθέρων, θεωρεί ότι γνωρίζει από καθέδρας το εθνικώς δέον και οικοδομεί πάνω σε αυτό την ιστορία του. Τελικά οδηγείται σε έναν ολιγαρχικό εθνοκε-

ντρισμό, ο οποίος τον ωθεί σε κατάφωρη παραμόρφωση των ιστορικών δεδομένων.

Δεν πρόκειται απλώς για τη στρέβλωση των αναλογιών, η οποία είναι αναπόφευκτη σε κάθε συνθετικό ιστορικό έργο που συγγεί πρακτικά το «έθνος» με μια κοινωνική ή πολιτική ελίτ και γράφεται σαν να μην υπήρχαν οι μάζες – ατέλεια την οποία διέγινωσε ο Γ. Μαυρογορδάτος. Ούτε για τη νηπιώδη εθνολατρία, που εκφράζεται περιστασιακά σε εξεζητημένες κρίσεις – όπως όταν χαρακτηρίζεται η ελληνοτουρκική σύγκρουση «το πλέον συγκλονιστικό επεισόδιον του πρώτου παγκοσμίου πολέμου»¹⁹. Σημαντικότερο μειονέκτημα του Γ. Δαφνής είναι ότι αρνείται συστηματικά να τοποθετηθεί στη θέση του ξένου και ιδίως του θεωρούμενου ως αλλοεθνή. Έτσι, ενώ στο εσωτερικό καταγράφει επιμελέστατα την περιστροφή πολιτικών αστερισμών και βραχυβίων διαπτώσεων, απαξιού να πλουτίσει τις ημερίδες του με όσες κινήσεις βρίσκονται πέρα από τον εθνικό ορίζοντα. Δείγματα γραφής; Ο αναγνώστης μα-

θαίνει απλώς πως η συνθήκη της Λωζάννης «προσέφερε έντιμον και επωφελή ειρήνη στην Ελλάδα», ενώ παραλείπεται ως αδιάφορο το τι σήμαινε ενδεχομένως η ίδια συνθήκη για τις υπόλοιπες χώρες που την υπέγραψαν. Η δήθεν αμφίσημη στάση των συμμάχων στην ελληνοτουρκική σύρραξη δεν κρίνεται άξια εμπειριστατωμένης ερμηνείας. Η Σερβία κατηγορείται πικρόχολα ότι δεν βοήθησε την Ελλάδα το 1923, αλλ' αποσιωπάται η συνειρμική σχεδόν σύνδεση της απροθυμίας της με τις ελληνικές παρασπονδίες της προηγούμενης δεκαετίας. Με ελαφρά επιχειρήματα υποστηρίζεται η θέση ότι «η εξωτερική πολιτική του φασιστικού καθεστώτος δεν απεδοκιμάζετο ούτε από τον ιταλικόν λαόν»²⁰. Τέλος, και τα ταξικά κόμματα (Κομμουνιστικό, Αγροτικό, εν μέρει και η Δημοκρατική Ένωση) εξοβελίζονται σιωπηρά από το εθνικό σώμα. Ένας κατάλογος των περιπτώσεων όπου χρησιμοποιούνται διπλά κριτήρια, διαφορετικά για την Ελλάδα του Δαφνής απ' ό,τι για τον υπόλοιπο κόσμο, θα γέμιζε πολλές σελίδες.

Δεν πρέπει, λοιπόν, να μας ξενίζει η απουσία και των εβραίων από το εθνικό σώμα που κατασκεύασε ο Γρηγόριος Δαφνής. Η πρώτη αναφορά του στους ισραηλίτες της Ελλάδας, περιττή από πραγματολογική άποψη, εξυπηρετεί έναν προφανή ψυχολογικό σκοπό: πρόκειται για το σημείο της εισαγωγής, όπου, καθώς πραγματεύεται την ανασυγκρότηση του στρατού μετά τη μικρασιατική καταστροφή, παρεμβάλλει ασχολίαστα και χωρίς σύνδεση με τα συμφραζόμενα την παρατήρηση πως «ο πρώτος τυφεκισθείς λιποτάκτης ήτο Εβραίος το θρήσκευμα»²¹.

Ακολουθεί η δυσσώφρων φράση, στο κεφάλαιο για το στρατιωτικό κίνημα του Οκτωβρίου 1923, σχετικά με τον εκλογικό νόμο που είχε καταρτίσει λίγο νωρίτερα ο Γ. Παπανδρέου: «ωρίζετο ότι οι Μουσουλμάνοι και οι Εβραίοι θα εψήφισαν εις χωριστούς εκλογικούς συλλόγους. Διότι, όπως είχε τονίσει ο Παπανδρέου, δεν ήτο επιτετραμμένον οι εχθροί του Έθνους να αλλοιώνουν το εκλογικόν αποτέλεσμα...»²². Παραβλέπεται εδώ, για να δικαιολογηθεί μια αμφίβολη πολιτική, πως η παραπάνω παραλλαγή ενός φθαμένου επιχειρήματος κατά του δημοκρατικού τρόπου διακυβέρνησης προϋπέθετε το διχασμό του έθνους, χωρίς τον οποίο θα ήταν αδύνατο να επηρεαστεί οποιοδήποτε εκλογικό αποτέλεσμα από μια μικρή μειοψηφία: ουσιαστικά, η κατηγορία της αντεθνικότητας σιγματίζε την πλειοψηφία του εκλογικού σώματος. Πρέπει να μας προβληματίσει επίσης το γεγονός ότι αυτός ο εθνικιστικός λόγος εξαγγέλλεται από τον Γ. Δαφνή, ενώ ο δεύτερος από τους δήθεν εχθρούς του έθνους έχει εκλείψει με την προνοιακή μεσολάβηση

λόγο, φαίνεται, αν δεν είναι εξαιρετής αυτονομίας, πως οι αντιλήψεις του για το έργο του ιστορικού, την έννοια του έθνους και άλλα κεφαλαιώδη θέματα ήταν ευρύτερες και πιο σύγχρονες από του Γ. Δαφνή. Ξεκινώντας από τον τρόπο με τον οποίο παρουσίασε την πολυεθνική διάσταση της –κεντρικής σημασίας, σύμφωνα με τα κριτήριά του– ανάπτυξης του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα, μπορούμε έμμεσα να διαγνώσουμε ως ποιο βαθμό αμφισβητήθηκαν από την αριστερά οι αντιλήψεις για το έθνος που προβάλλονταν την ίδια εποχή από τους οργανικούς διανοούμενους της αστικής τάξης. Υπάρχει και ένα άμεσο τεκμήριο: το κείμενο του 1945, *Οι ρίζες της νεοελληνικής εθνότητας και ο σχηματισμός του νεοελληνικού έθνους*, το οποίο τοποθέτησε ο συγγραφέας, εν είδει προλόγου της επανέκδοσης, το 1946, της πολύχροτης *Κοινωνικής σημασίας της ελληνικής επανάστασης του 1821*.

Ο Γ. Κορδάτος δημοσίευσε τη δική του εκδοχή της ελληνικής ιστορίας, αφότου παροπλίστηκε, για λόγους που συνδέονταν και

άλλου έθνους – κι επιπλέον, ενώ οι εθνικώς ανεπίληπτοι πολιτικοί που τον έχρισαν έτσι επειδή ψήφισε αντιπάλους τους είχαν ήδη διεξάγει από κοινού με τους τελευταίους και με υπερπόντια έθνη ένα μακρόχρονο πόλεμο εναντίον του υπολοίπου έθνους.

Κατόπιν, οι εβραίοι εξαφανίζονται από τις ενιακόσιες σχεδόν πυκνοτυπωμένες σελίδες της *Ελλάδας μεταξύ δυο πολέμων*. Στην περιγραφή των εκλογικών αποτελεσμάτων του 1926 αναφέρεται ξερά το «Εβραϊκόν» μαζί με τα άλλα δύο αμφισβητούμενης εθνικοφροσύνης «εκτός των δύο παρατάξεων κόμματα» – το Κομμουνιστικό και το Αγροτικό. Στην αναπληρωματική εκλογή Θεσσαλονίκης του 1933, που έπαιξε κρίσιμο ρόλο στην πορεία της χώρας, αφιερώνονται δυό σελίδες, όπου η κατάργηση των χωριστών εκλογικών συλλόγων από το εκλογοδικείο περνά ασχολίαστη: παρατηρείται απλώς ότι οι Αντιβενιζελικοί διατήρησαν τις 9.000 «ισραηλιτικές ψήφους». Περαιτέρω μνείες δεν υπάρχουν²³.

Ο ΑΝΤΙ-ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

Η δεύτερη σημαντική ιστοριογραφική παράδοση που θεμελιώθηκε στην Ελλάδα είχε ιδρυτή και κυριότερο εκπρόσωπο ένα μαρξιστή, τον Γιάνη Κορδάτο. Ο Γ. Κορδάτος, που έπαιξε και πολιτικό ρόλο στο Μεσοπόλεμο, παρουσίασε πολλές όψεις της εποχής εκείνης, χρησιμοποιώντας τις νεότερες μεθόδους ιστορικής και κοινωνικής ανάλυσης, αλλά δεν μας άφησε μια συνθετική ιστορία της. Από τα ατομικά και συλλογικά υποκείμενα στα οποία έδωσε πρόθυμα το

με το μακεδονικό ζήτημα, από το ΣΕΚΕ/ΚΚΕ στην ηγεσία του οποίου είχε αναδειχθεί από νεαρή ηλικία. Η πολυμέρεια του έργου του και η επίδρασή του στον τρόπο που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους οι έλληνες συγκρίνονται με του Κ.Δ. Παπαρηγόπουλου και του Κ.Θ. Δημαρά. Ως προς την ιστοριογραφική μέθοδο που χρησιμοποίησε προπορεύτηκε από τους έλληνες συγχρόνους του και το ενδιαφέρον των γραπτών του παραμένει μέχρι σήμερα μεγάλο, παρά τις περιστασιακές υπερβολές όπου τον οδήγησε η εφαρμογή της οικονομικής αντίληψης της ιστορίας – και κάποτε η απρόθυμη σύμπλευσή του με το σταλινισμό. Άρχισαν ήδη να επανεκτιμούνται η αξία του και η συμβολή του στην εισαγωγή της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας στην Ελλάδα.

Η πραγματικότητα στην οποία πίστευε ο Γ. Κορδάτος (που συνδύαζε με φυσικότητα τις ταυτότητες του μαρξιστή και του έλληνα, συν την τοπική ταυτότητα του βολιώτη) δεν ήταν εθνική: η εικόνα του για τον κόσμο διαμορφώθηκε μέσα από το βλέμμα των διεθνών σοσιαλιστικών αυθεντιών της εποχής. Στο έργο του αναπτύχθηκε, προς κατευθύνσεις που είχαν ανιχνεύσει νωρίτερα ορισμένοι δημοτικιστές σοσιαλιστές, μια σύνθεση εθνικισμού και σοσιαλισμού, με κυρίαρχο το δεύτερο στοιχείο, που οροθέτησε επί δεκαετίες την ελληνική σκέψη στο ζήτημα του έθνους. Συνδυάζοντας ένα μαχητικό διεθνισμό με μια εξίσου πηγαία περηφάνια για την «ελληνικότητά» του, ο Κορδάτος αναβιώνει στον εικοστό αιώνα την προοδευτική εκδοχή του ελληνικού εθνικισμού: γίνεται, κατά κάποιο τρόπο, ο αντι-Παπαρηγόπουλος της αριστεράς, αντικαθι-

στώντας τον ιστορισμό εκείνου με μια αναλυτική και συγκριτική προσέγγιση και μεταμορφώνοντας, με σημαντικές αλλαγές έμφασης, την *Ιστορία του ελληνικού έθνους* σε *Ιστορία της Ελλάδας*. Όμως, κατά ειρωνικό τρόπο, το αντικείμενο όπου εφάρμοσε τις νέες ιστοριογραφικές μεθόδους δεν διαφοροποιήθηκε εμφανώς από το ιστορικό αντικείμενο που είχε γεννηθεί από την πένα του κωνσταντινουπολίτη σοφού. Όσες εκτιμήσεις του Παπαρηγόπουλου κι αν αντέστρεφε, όσες επιμέρους όψεις της ιστορίας του κι αν αναιρούσε, στερούνταν τα γνωστικά εφόδια με τα οποία θα μπορούσε να ενσωματώσει την «ελληνική ιστορία» σε μια ιστορία του ευρύτερου χώρου – ας πούμε της Ανατολής. Δεν είχαν καλλιεργηθεί στην εποχή του, και ίσως δεν υπάρχουν ακόμη, παρόμοια εφόδια. Τελικά, δεν κατόρθωσε ν' αντισταθμίσει την επιρροή της θέσης περί συνέχειας του ελληνικού έθνους (ή λαού) από την αρχαιότητα, ούτε καν στην κοσμοαντίληψη της αριστεράς²⁴.

Ο ίδιος απέφυγε τα διφορούμενα. Στο κείμενο του 1945, που αναφέραμε, τόνισε προκλητικά τις διακοπές της δήθεν συνέχειας και συνέδεσε την ιστορικότητα του εθνικού φαινομένου με την άνοδο της αστικής τάξης²⁵. Στις συνθετικές εργασίες του, αντί να μυθοποιεί το ρόλο του νέου ελληνικού κράτους, τον χρησιμοποιεί απλώς για να δώσει τις συντεταγμένες των πολιτικών, οικονομικών και πολιτισμικών εξελίξεων που συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον του. Αντιμετωπίζει την Ελλάδα ως ιστορικοκοινωνικό σχηματισμό ομόλογο και ισότιμο των άλλων. Οι τίτλοι *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας* και *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα* είναι σαφείς· αντίστοιχα, η ύλη της *Ιστορίας του ελληνικού εργατικού κινήματος* είναι ευρύτερη από την ιστορία των ελλήνων εργατών. Θα περιορίσουμε την εξέτασή μας στο τελευταίο βιβλίο – ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα των αντιλήψεων του συγγραφέα για το έθνος, το οποίο θίγει ταυτόχρονα το ζήτημα του εβραϊσμού της Θεσσαλονίκης.

Ο μαρξιστής ιστορικός εστίασε την προσοχή του στους ταξικούς ανταγωνισμούς, παραμερίζοντας την αντίληψη που βλέπει στην ιστορία μιαν αέναη σύγκρουση εθνικών ιδεών. Παρουσίασε την Ελλάδα ως ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο ξετυλίγεται η «ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος». Όχι ότι κατόρθωσε να αποδεσμευτεί ολότελα από την προηγούμενη παράδοση: η χώρα δεν εξετάζεται συγκριτικά αλλά κάπως συμβατικά, αποσπασμένη από τον οικονομικό και πολιτικό της περίγυρο – με εξαίρεση ορισμένες αναφορές στη συνεργασία των αστών «με το ξένο κεφάλαιο» και τις αδέξιες συμπληρώσεις της αφήγησης στο τέλος κάθε χρονικής περιόδου με πληροφορίες για τη δράση των ελλήνων σοσιαλιστών εκτός των ορίων του κράτους. Ευκολότερα συλλαμβάνει ο Γ. Κορδάτος ως διεθνές φαινόμενο την ανάπτυξη του σοσιαλισμού: η πρόοδος του στην Ελλάδα αντιπαραβάλλεται με τις εξελίξεις σε γειτονικές χώρες – λόγου χάρη, το δέκατο τρίτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στους σοσιαλιστές της Τουρκίας και της Αιγύπτου²⁶.

Ο συγγραφέας δείχνει, με την έντεχνη φυσικότητα με την οποία περιγράφει την πολιτική και συνδικαλιστική δράση των «αλλοεθνών», στο πλαίσιο του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, πως έχει ξεπεράσει την εθνικιστική προκατάληψη. Αν υποτάσσει τους εθνικούς προσδιορισμούς στους ταξικούς, δεν τους αποσιωπά όποτε θέλει να δώσει χρώμα σε μια περιγραφή: αναδεικνύει την ταυτότητα που από άλλους προβάλλεται ως «εθνική», ως πολιτισμική καταρχήν ταυτότητα των ατόμων, η οποία συνυπάρχει με την επαγγελματική, την τοπική κτλ. Όμως δεν τονίζει τις θεωρούμενες ως εθνικές αντιθέσεις – είναι πάντοτε πολύ προσεκτικός όποτε τις θίγει. Προσπαθεί να τις υποβαθμίσει, για λόγους τακτικής, όσο κι επειδή αυτές, σύμφωνα με το μαρξισμό του, έπονται των ταξικών. Αν δεν δυσκολεύεται να καταγγείλει τους τρόπους με τους οποίους καλλιεργεί η εξουσία τους εθνικούς ανταγωνισμούς, όπως στη Θεσ-

σαλονίκη κατά την ίδρυση του Εργατικού Κέντρου, αποφεύγει συστηματικά να μιλήσει για οτιδήποτε συνδέεται με το εδαφικό καθεστώς των Βαλκανίων, φοβούμενος, προφανώς, μήπως κατηγορηθεί ότι προσφέρει ερείσματα σε ξένους εθνικισμούς. Έτσι, δεν κρίνει τη στάση των κυβερνήσεων και των σοσιαλιστών στις εθνικές συγκρούσεις μετά το 1912. Στο κεφάλαιο για τη σοσιαλιστική συνδιάσκεψη του Λονδίνου, αφήνει ασχολίαστη τη διαπλοκή των εθνικών ζητημάτων με τις θέσεις των σοσιαλιστικών κινήματων των βαλκανικών χωρών. Παραπέρα, όταν θίγει την αποστολή των εκπροσώπων του ΣΕΚΕ στο Λονδίνο, περιορίζεται απλώς να αποκαλύψει τους λόγους για τους οποίους την επεδίωξε ο Βενιζέλος²⁷.

Στο τελευταίο τρίτο περίπου του βι-βλίου, που καλύπτει τα έτη 1912-1918 (από το δέκατο έβδομο κεφάλαιο), ο συγγραφέας τοποθετεί τη Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία στο κέντρο της αφήγησης και ακολουθεί κατά βάση τα απομνημονεύματα του Αβραάμ Μπεναρόγια, από τα οποία παραθέτει αυτούσιες δεκάδες σελίδες. Σε κείνον αναθέτει να μιλήσει για ζητήματα, όπως η προτεραιότητα των ταξικών έναντι των εθνικών προσδιορισμών και η πολυεθνική συγκρότηση των σοσιαλιστικών κινήματων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας – όμως για να μην αποξενώσει τελείως την εθνικόφρονα μερίδα του ελληνικού σοσιαλισμού, τηρεί τις αναλογίες, επισυνάπτοντας ένα λαύρο κείμενο κάποιου συνδικαλιστή που κατηγορεί τη ΣΕΟ ως όργανο των βουλγάρων και των νεοτούρκων. Παρακάτω τονίζει την αντισημιτική διάσταση της δίωξης του Αρδίττη το 1914 και γράφει για τον Ν. Γιαννιό, πως «ο τρόπος της πολεμικής του και τα επιχειρήματά του ενάντια στη Φεντερασιόν, παρμένα από το μεσαιωνικό οπλοστάσιο, καλλιεργούσαν τις θρησκευτικές προλήψεις και καταπολεμούσαν το σοσιαλιστικό κίνημα». Περιγράφοντας, τέλος, το ιδρυτικό συνέδριο του ΣΕΚΕ, ειρωνεύεται τις εθνικιστικές προτάσεις του Ν. Γιαννιού και, παραβάλλοντας τις αντικρουόμενες περιγραφές του συνεδρίου που άφησαν ο Ν. Γιαννιός και ο Α. Μπεναρόγια, προκρίνει την αξιοπιστία του δεύτερου²⁸.

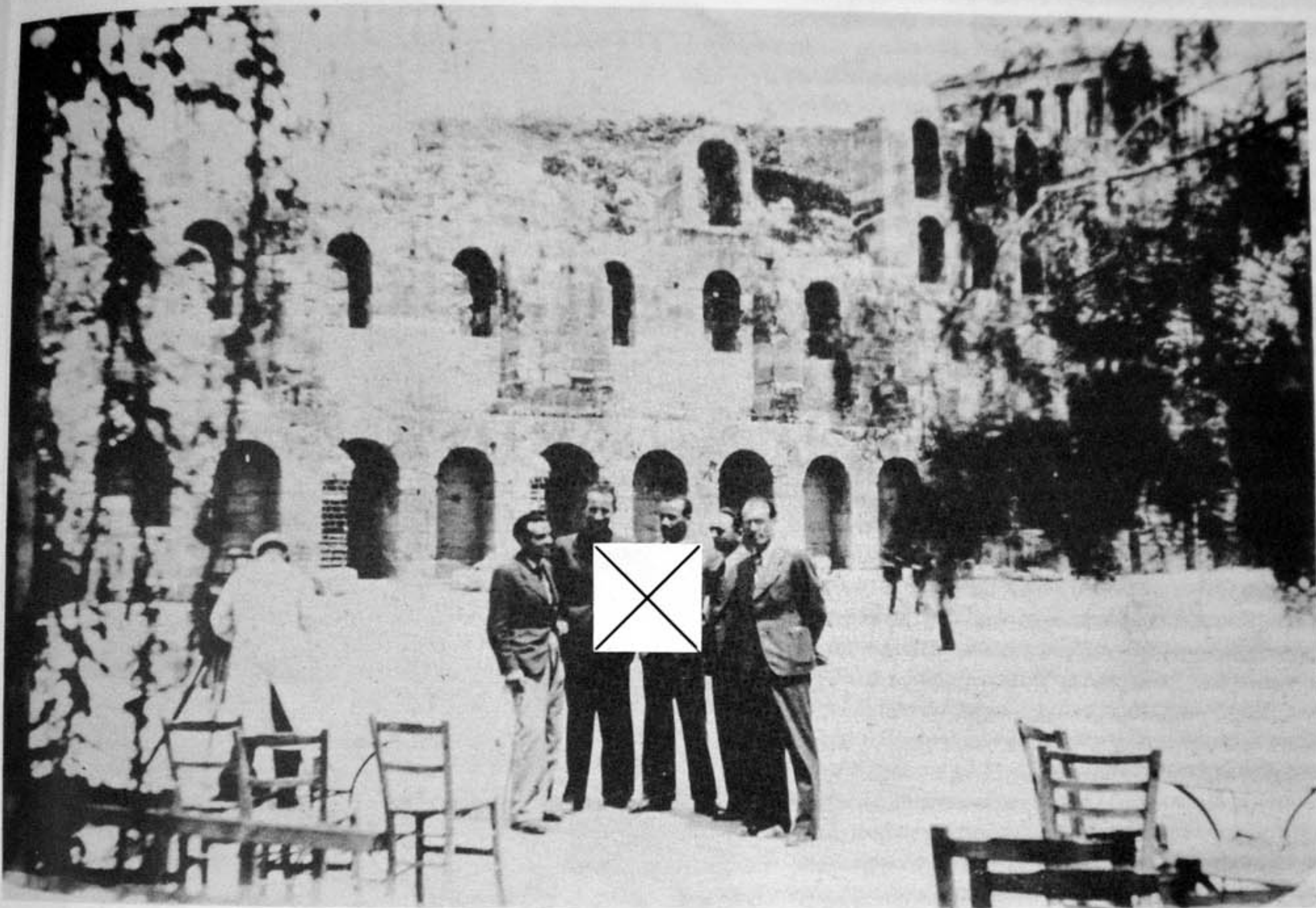
Όμως, ενώ αξιοποιεί εκτενώς τις αναμνήσεις του Α. Μπεναρόγια, δεν ανασυνθέτει τις πληροφορίες τους και ιδίως αποφεύγει να αναδείξει το γεγονός ότι οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης πρωταγωνίστησαν στη δημιουργία του ΣΕΚΕ και της ΓΣΕΕ. Δεν προσπαθεί να κρύψει ή να υποβαθμίσει την πρωτοβουλία τους, αλλ' ούτε και να την προβάλλει. Είναι διαφανές το πολιτικό σκεπτικό του εδώ, όπως άλλωστε και το παρεμφερές σκεπτικό του Γρηγορίου Δαφνή, ο οποίος, στα *Ελληνικά πολιτικά κόμματα*, τονίζει ακριβώς το ρόλο της Φεντερασιόν στην ίδρυση του ΣΕΚΕ και τη μεταγενέστερη συμμετοχή των ισραηλιτών στο ΚΚΕ²⁹. Σε αμφοτέρους διαπιστώνουμε έναν απολογητικό χειρισμό των δεδομένων ώστε να ενισχυθούν οι δυο αντίπαλες, αλλ' εξίσου πολιτικές, συλλήψεις του έθνους που υιοθετούν. Για το Γιάννη Κορδάτο προέχει το στοιχείο της ταξικής πάλης· η δράση των σοσιαλιστών, ελλήνων ή εβραίων, καθορίζεται από την κοινωνική θέση και όχι από την εθνική ταυτότητα. Όλοι οι εργάτες της Θεσσαλονίκης, συμμετέχοντας στην πολιτική ζωή της χώρας, γίνονται έλληνες· οι εθνικοί προσδιορισμοί έπονται – ακόμη περισσότερο, επείγει να υποβαθμιστούν για πολιτικούς λόγους. Ο Δαφνής φέρνει αυτούς τους προσδιορισμούς σε πρώτο πλάνο, όχι μόνο επειδή τους θεωρεί άκρως σημαίνοντες, αλλά κι επειδή ενδιαφέρεται να δείξει ότι δεν ήταν και δεν μπορούσαν να είναι έλληνες εκείνοι που εισήγαγαν τον κομμουνισμό στη χώρα – η κοινότητα υπόθεσε του σιωνιστικού δακτύλου. Αν ίσως ο βολιώτης ιστορικός δέχεται ενδόμυχα με κάποια δυσφορία ότι δεν ήταν ελληνική η Φεντερασιόν, ο κερκυραϊός επιχαίρει γι' αυτόν ακριβώς το λόγο: οι κομμουνιστές βρίσκονται ούτως ή άλλως εκτός έθνους· αν είναι κι εβραίοι, τόσο το καλύτερο.

Στο αντίστοιχο τμήμα της *Ιστορίας της νεώτερης Ελλάδας* ο Γ. Κορδάτος επαναλαμβάνει περιληπτικά την *Ιστορία του ελληνικού*

εργατικού κινήματος, όμως είναι ενδιαφέρουσες οι πλευρές που περιχόπτει. Εδώ αφιερώνει μια και μοναδική γραμμή στην ιστορία της Φεντερασιόν πριν από το 1912, παρασιωπά εντελώς το ρόλο των βουλγάρων και υποβαθμίζει τη σημασία των ιδεών και των προσώπων της Β' Διεθνούς στα πρώτα βήματα του μακεδονικού σοσιαλισμού. Για να καλύψει το κενό που δημιουργείται έτσι, υπερτονίζει, σε αντιστάθμισμα, το «αυθόρμητο των μαζών» – μια ερμηνεία που δύσκολα εναρμονιζόταν με τη γενικότερη αντίληψή του, η οποία συνδύαζε τον εξελικτισμό της Β' Διεθνούς με τη λενινιστική πίστη στο επαναστατικό κόμμα – φορέα της ταξικής συνείδησης³⁰.

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΑ

Μιά ανακεφαλαίωση της μεταπολεμικής ιστοριογραφίας θα έδειχνε πόσο ισχυρές αντιστάσεις, συνειδητές και ασυνειδητές, συνάντησαν οι προσπάθειες αποστασιοποίησης από τη σύλληψη του ελληνικού έθνους που επεξεργάστηκε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος η οποία, μέσα από διαδοχικές μυθοποιήσεις, απλουστεύσεις και εκλαϊκεύσεις, και παρά την κριτική που άσκησαν ο Γ. Κορδάτος και άλλοι, άλωσε και καθόρισε τη συνείδηση των ελλήνων. Θα περιοριστούμε εδώ στη χαρακτηριστική αντιπαράθεση περιεκτικών

Δεν είναι τυχαίο ότι δεν αναπτύχθηκε καμιά ουσιαστική συζήτηση μεταξύ Κορδάτου και Δαφνή, ούτε και υπήρξε συμμετοχή τους στη διεθνή έρευνα για τα ζητήματα του έθνους που εντάθηκε μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Τότε το πολιτικό κι επιστημονικό consensus στην Ευρώπη είχε αποστασιοποιηθεί από τους εθνικισμούς, λόγω της σύνδεσής τους με το φασισμό, αλλά και με τα αποικιακά κινήματα ανεξαρτησίας, ενώ στην Ελλάδα επικράτησε αντίθετο κλίμα. Στις συνθήκες της εποχής, ο Γ. Κορδάτος υποχρεώθηκε περιστασιακά να εκφράσει έμμεσα τις απόψεις του, παραθέτοντας εκτενή αποσπάσματα από πηγές απρόσβλητες στην κατηγορία του αντεθνικού: παλιές και συνεπώς καθαγιασμένες, ή σχετικά αποδεκτές από τον αστικό κόσμο³¹. Η επιστημονική συζήτηση για τον εθνικισμό καταπνίγηκε επί δεκαετίες, καθώς οι αιρετικές αντιλήψεις για το ζήτημα αναγορεύτηκαν σε ιδιώνυμο αδίκημα γνώμης που ακύρωνε τα στοιχειώδη δικαιώματα του μισού πληθυσμού. Μια από τις συνέπειες ήταν πως εντέλει πολλοί διανοούμενοι περιορίστηκαν στην υπεράσπιση της εθνικοφροσύνης, την οποία είχαν αφομοιώσει κατά την προηγούμενη περίοδο, είτε της αντεστραμμένης εικόνας της³².

έργων που παρουσίασαν συνθετικά το νεοελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, ή κάποια ειδικότερη στιγμή ή όψη του. Δύο από αυτά, τα πιο γενικά, γράφτηκαν ταυτόχρονα για διεθνές, καταρχήν, κοινό σε μια στιγμή που παρουσίαζε ύφεση το πνεύμα του «αιώνα του εθνικισμού»: εννοώ την *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας του Νίκου Σβορώνου* και την *Ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923* του Douglas Dakin³³. Δίπλα τους θα δούμε την πρωτοποριακή ανάλυση του Μεσοπολέμου στη *Θησιγενή δημοκρατία* από τον Γιώργο Μαυρογορδάτο, και τη *Σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974* του Παναγιώτη Νούτσου. Ο περιορισμένος χώρος επιβάλλει να εξεταστούν επί τροχάδην τα έργα με εξειδικευμένο αντικείμενο, όπως είναι οι σημαντικές μονογραφίες του Γιώργου Λεονταρίτη και του Αντώνη Λιάκου που αναφέρονται στη Φεντερασιόν και η σχετική έκδοση του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών³⁴. Τέλος, απέφυγα, για λόγους αισθητικής, να ασχοληθώ σε αυτό το κείμενο με περιπτώσεις ιστοριογραφικής παθολογίας που διατείνονται πως έχουν ακαδημαϊκές αξιώσεις.

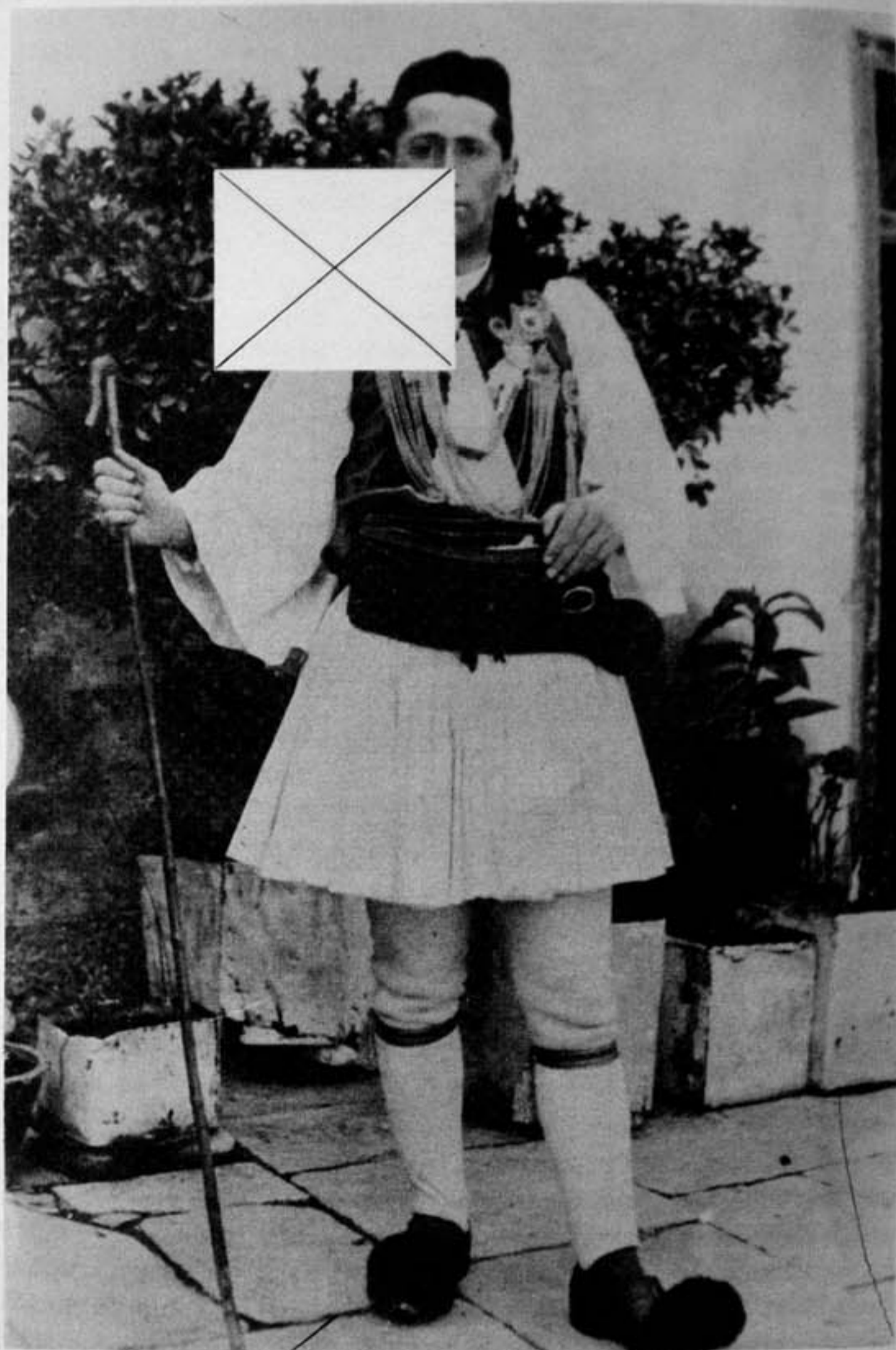
Ο Ν. Σβορώνος και ο Ντ. Νταϊκιν επέμειναν στη συνέχεια του ελληνικού έθνους, αλλά με διαφορετικά επιχειρήματα. Η θετικι-

στική παιδεία του δεύτερου τον ώθησε να θεμελιώσει, με προσεκτικές εκφράσεις, την «υπόθεση της συνέχειας» σε εμπειρικά επαληθεύσιμους παράγοντες. Δέχεται πως υπάρχει συνέχεια από τις απόψεις της φυλετικής καταγωγής, της γλώσσας και του πολιτισμού και ανάγει (ίσως παράτολμα) τις απαρχές του νεοελληνικού εθνικισμού σε μεσαιωνικούς λογίους που αντέδρασαν στην κατάφραση της χριστιανικής οικουμενικότητας όπως και οι ομολόγοί τους στη δύση³⁵. Τέλος, τονίζει τη διάκριση μεταξύ εθνικού και εκκλησιαστικού «Ελληνισμού»³⁶. Το πλεονέκτημα της ιστορίας του, σε σχέση με προηγούμενες, είναι ότι προσπαθεί να συνθέσει την αφήγηση της ελληνικής ιστορίας χωρίς να παραβλέπει εντελώς τον περίγυρο, βαλκανικό και ευρωπαϊκό. Αναφέρεται σε προβλήματα άλλων εθνοτήτων, αλλά σπανίως, σπανιότατα, στην ύπαρξη των εβραίων. Στο σημείο όπου θίγει την πληθυσμιακή σύνθεση της ελληνικής Μακεδονίας μετά το 1914 σημειώνει «μόνο 528.000 Έλληνες (μαζί με τους Βλάχους) απέναντι σε 465.000 μουσουλμάνους». Προς το τέλος του βιβλίου, σε ένα υποκεφάλαιο για τις «Συγκοινωνίες και λιμάνια» αφιερώνει μισή παράγραφο στους σεφαραδίμ της τουρκοκρατούμενης Θεσσαλονίκης. Εκεί μαθαίνουμε ότι μετά το 1922 «οι αποστάτες (18.000 περίπου) θεωρούσαν τους εαυτούς τους Τούρκους και ανταλλάχθηκαν, ενώ άλλοι Εβραίοι έμειναν, ώσπου τους εξολόθρευσαν οι Γερμανοί στον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο». Αυτό είναι όλο³⁷.

Από την άλλη πλευρά, ο Νίκος Σβορώνος, χρησιμοποιώντας μεθόδους της σύγχρονης ιστοριογραφίας και του μαρξισμού, τόνισε τις κοινωνικές παραμέτρους που επέδρασαν στη διαμόρφωση των νεότερων βαλκανικών εθνών. Αφού μετατόπισε αποφασιστικά την έμφαση στο πολιτισμικό στοιχείο της συνέχειας, προχώρησε ένα βήμα παραπέρα. Στα «Προλεγόμενα στην ελληνική έκδοση» της *Επισκόπησης*, του 1975, αναζητεί το «συνειδησιακό περιεχόμενο του ελληνισμού» το οποίο κατά τη νεοελληνική περίοδο έχει κυρίως «αντιστασιακό χαρακτήρα». Εκεί εντοπίζονται η ειδοποιός διαφορά αλλά και τα συνδυαστικά στοιχεία που συνέχουν τη νέα ιστορική οντότητα με τον αρχαίο και το μεσαιωνικό ελληνισμό. Με την εμφάνιση «νέων νοοτροπιών, που θα οργανώνονται, στους αιώνες που ακολουθούν, σε καινούργιες ιδεολογικές δομές», διακρίνονται «τα καθαρότερα σημάδια της ανάπτυξης μιας εθνικής ελληνικής συνείδησης, που ίσως αποτελεί και το πρώτο και κύριο χαρακτηριστικό του Νεότερου Ελληνισμού»³⁸. Ακολουθούν κατά την Τουρκοκρατία «μακρόχρονοι αγώνες... για τη διάσωση του Ελληνισμού και τη διαφύλαξη της εθνικής του υπόστασης... [που] τοποθετούν το πρόβλημα της εθνικής αυτογνωσίας στο κέντρο της ελληνικής ευαισθησίας και σκέψης», συνθέτοντας σχεδόν τα πάντα: «κλασική ελληνική κληρονομιά, βυζαντινή και λαϊκή παράδοση, χριστιανική ορθοδοξία, ανατολικές επιδράσεις και δυτική σκέψη»³⁹. Όμως δεν υπάρχουν σε αυτό το έργο αναφορές στη σχέση του ελληνισμού με τους εβραίους. Οι ίδιες απόψεις διασαφηνίζονται στη συνέντευξη που έδωσε ο Ν. Σβορώνος το 1988 στα *Σύγχρονα Θέματα*, η οποία αποτέλεσε, κατά κάποιον τρόπο, την πνευματική διαθήκη του⁴⁰.

Ο λόγος που δεν ηχούν πειστικά τα παραπάνω είναι –εκτός από το ότι οι νοοτροπίες αποτελούν μάλλον επισφαλές αντέρεισμα για διαδικασίες εθνογένεσης– το τελεολογικό πνεύμα τους⁴¹. Οι πολιτισμικές εξελίξεις που ερμηνεύονται ex post facto παρουσιάζονται να

συντείνουν στην «αναγέννηση του ελληνισμού», ενώ παραμένουν απροσδιόριστοι οι λόγοι για τους οποίους ειδικά ο νέος ελληνισμός και όχι –για να προκαλέσουμε– βόρειοι ή ανατολικοί γείτονές του, αποτελεί τη γνήσια μετενοσάρκωση του κλασικού. Τα ζητήματα της μείξης πληθυσμών και πολιτισμών δεν αντιμετωπίζονται ικανοποιητικά. Προβληματική είναι, τέλος, η έννοια του «αντιστασιακού χαρακτήρα του συνειδησιακού περιεχομένου του ελληνισμού», όπως επισημάνθηκε εύστοχα από τους συνομιλητές του Ν. Σβορώνου στη συνέντευξη που αναφέραμε προηγουμένως. Ένας «αντιστασιακός» χαρακτήρας μπορεί κάλλιστα ν' αποδοθεί στους περι-

σότερους λαούς της Μεσογείου και της κεντρικής Ευρώπης, ενώ με το νέο ελληνισμό έτυχε να συνδεθεί και ο αντίθετος χαρακτήρας. Ο τρόπος που κατασκευάζει τον ελληνισμό ο Ν. Σβορώνος είναι εξίσου πολιτικός με των προηγούμενων εθνικών ιστοριογράφων, με τη διαφορά ότι αυτός τον συνδέει με τις αρετές της αριστεράς.

Οι συνθετικές αντιλήψεις για τον ελληνισμό δεν εγκαταλείφθηκαν στη μεταδικτατορική περίοδο, παρά τη στροφή προς τα αριστερά που παρατηρήθηκε στο χώρο του πνεύματος. Παράλληλα, το ζήτημα της κατασκευής και της αντιμετώπισης των μειονοτήτων διέφυγε περιέργως της προσοχής ιστορικών και κοινωνιολόγων⁴².

Και όμως, από το 1983 κυκλοφόρησε στο εξωτερικό μια ρηξικέλευθη μελέτη που δεν άφησε και πολλά πράγματα από τον απολογητικό μύθο του ομογενούς εθνικού σώματος: μιλώ βέβαια για τη *Θνησιγενή δημοκρατία* του Γ. Μαυρογορδάτου, όπου επιχειρήθηκε, για πρώτη φορά, να αναλυθεί συστηματικά ο ελληνικός πληθυσμός του Μεσοπολέμου στα πολιτικά σημαντικά στοιχεία του⁴³.

Ο συγγραφέας επανεξετάζει εκεί τη στερεότυπη εικόνα της μεσοπολεμικής Ελλάδας στο φως μιας αναλυτικής και αποστασιοποιημένης ιστοριογραφικής λογικής, μιας ακριβέστερης κοινωνιολογικής ανάλυσης και εκλεπτυσμένων μεθοδολογικών εργαλείων. Ερμηνεύει το διχασμό ανιχνεύοντας, πίσω από τις στρατηγικές των ελίτ στις οποίες συγκέντρωνε την προσοχή της η συντηρητική ιστοριογραφία, ρήγματα που είχαν αναφανεί σε μαζικό επίπεδο μεταξύ τάξεων, εθνοτήτων και περιοχών. Η νέα εικόνα που αποκαλύπτει στο μελετητή κάθε άλλο παρά θυμίζει την προηγούμενη: οι χοντρές πινελιές που σχημάτιζαν το περίγραμμα της Ελλάδας στην αίγλη της λαμπρής απομόνωσής της έχουν αντικατασταθεί από αποχρώσεις κοινές στο καλειδοσκόπιο της μεσογειακής Ευρώπης· απουσιάζει τώρα ο σεμνότυφος μανδύας της κοινωνικής ομοιογένειας που τη σκέπαζε· προβάλλουν χωρίς αιδώ μυστικά βαμμένα στο πορφύρο της εθνικής σύγκρουσης⁴⁴.

Ο Γ. Μαυρογορδάτος είναι ίσως ο πρώτος Έλληνας ιστορικός που ενσωματώνει λειτουργικά την παρουσία των σεφαραδιτών της Θεσσαλονίκης – και των υπόλοιπων μειονοτήτων – σε ένα μοντέλο της ελληνικής πολιτικής ζωής. Τους αφιερώνει ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο, συν αρκετές διάσπαρτες αναφορές. Η εβραϊκή κοινότητα παρουσιάζεται κατά τρόπο που αναδεικνύει το δυσπρόστατο χαρακτήρα της ως σημαντικού συστατικού στοιχείου της μεσοπολεμικής Ελλάδας και ως ομάδας με αυτόνομες παραδόσεις κι επιδιώξεις στο εσωτερικό της ευρύτερης κοινωνίας. Η εσωτερική διαίρεσή της σε τυπικά ισραηλιτικά ρεύματα –σιωνιστικό, αφομοιωτικό και κομμουνιστικό– συσχετίζεται με τη στάση των μελών της απέναντι στον αντιβενιζελισμό, τους Φιλελεύθερους και την αριστερά, χωρίς να επιχειρούνται απλουστευτικές αναγωγές. Η πολιτική συμπεριφορά της εξηγείται με λογικούς όρους και υπερπηδώντας τα προκατασκευασμένα στερεότυπα. Μυστηριωδώς, αυτή η φαινομενικά απλή προσέγγιση ανακαλύφθηκε στην Ελλάδα τέσσερις ολόκληρες δεκαετίες μετά το 1943.

Η *Θνησιγενής δημοκρατία* αντιπροσωπεύει μια μεταβατική στιγμή της ελληνικής ιστοριογραφίας του Μεσοπολέμου, κατά την οποία έχουν αναγνωριστεί οι αδυναμίες των προηγούμενων συνθέσεων, χωρίς να έχουν αντικατασταθεί από νέες αδυναμίες (και νέες συνθέσεις). Δικό της σύνθημα είναι η ανάλυση, η έρευνα όψεων της πραγματικότητας που προηγούμενως έμεναν ανεξέταστες και η αναδιάταξη των γνωστών. Το σημείο που επιλέγει για να εμβαθύνει είναι η εξέλιξη του Κόμματος Φιλελευθέρων – και γι' αυτό το λόγο το αρχείο που μελετά, είναι το αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου του Μουσείου Μπενάκη⁴⁵. Όμως, πολλά ακόμη κομβικά σημεία μένει να χαρτογραφηθούν, προτού αποτολμηθεί με ελπίδες επιτυχίας η παρουσίαση μίας νέας σύνθεσης. Η μοίρα των αναλυτικών έργων που θα γράφονται ως τότε είναι να φέρουν υποχρεωτικά το αποτύπωμα μιας προηγούμενης σύνθεσης – στην περίπτωση μας, του Γρηγορίου Δαφνή.

Ο Μαυρογορδάτος αναγνωρίζει γενναιόδωρα το χρέος του στον Γ. Δαφνή. Κυρίως σε αυτόν βασίζεται για το χρονικό της περιόδου⁴⁶. Μια βασική έννοια που χρησιμοποιεί, εκείνη του «Βενιζελισμού», εμπειρικής και πολεμικής προέλευσης αρχικά, από τον Δαφνή είχε αναδειχθεί σε οιονεί αναλυτική έννοια – για να βρεθεί πρόσφατα στο κέντρο ερμηνειών διαφόρων όψεων του Μεσοπολέμου⁴⁷. Στα περιθωριακά, ως προς το επιχείρημά του, ζητήματα, όσα δεν τυχαίνει να φωτιστούν διαφορετικά από νέα τεκμήρια, οι

κρίσεις του απηχούν συχνά το συγγραφέα της Ελλάδος μεταξύ δύο πολέμων – το ίδιο και η διάχυτη συμπάθειά του για τους Φιλελεύθερους: δεν μεροληπτεί για χάρη τους, αλλά τουλάχιστον αγωνίζεται να μην τους αδικήσει. Ενώ, τέλος, δεν ακολουθεί στα σκότη του αντισημιτισμού τον Γ. Δαφνή, η επίδρασή του τελευταίου σε ορισμένα θέματα αναλογιών τον οδηγεί έμμεσα σε απρόβλεπτες τοποθετήσεις.

Χαρακτηριστικά, επαναλαμβάνει απόψεις που προσφέρουν ελαφρυντικά στην αντισημιτική μερίδα των Φιλελευθέρων, καθώς υπερτονίζουν τον κίνδυνο για το αλυτρωτικό πρόγραμμα που αντιπροσώπευαν οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης στα μάτια αυτής ακριβώς της μερίδας. Για παράδειγμα, σε κάποιο σημείο επιχειρεί μια διάκριση των μειονοτήτων σε «εθνικές» (national) και «εθνοτικές» (ethnic). Στις πρώτες ανήκουν οι «Τούρκοι, οι Σλαβομακεδόνες, οι Τσάμηδες, οι Σεφαραδίτες και οι Αρμένιοι», ενδιάμεση περίπτωση αποτελούν οι κουτσόβλαχοι, ενώ οι πομάκοι και άλλοι χαρακτηρίζονται εθνοτικές ομάδες. Ως εθνικές μειονότητες ορίζονται οι εθνοτικές ομάδες οι οποίες «εκτός από την ιδιαίτερη κουλτούρα, γλώσσα και ενδεχομένως θρησκεία... επίσης ταυτίζονται με ένα έθνος άλλο από κείνο στο εσωτερικό του οποίου βρίσκονται, και φιλοδοξούν είτε να ενσωματωθούν σε άλλο εθνικό κράτος είτε να αποσχισθούν για να δημιουργήσουν δικό τους κράτος». Ο συγγραφέας καταχωρεί δίπλα στους τούρκους, τους σλαβομακεδόνες και τους τσάμηδες την εβραϊκή κοινότητα επειδή, όπως υποστηρίζει, διέθετε σιωνιστική πλειοψηφία και δεν είχε αποδεχθεί την ελληνική κυριαρχία και την ενσωμάτωσή της στην Ελλάδα. Από τις δημοσιευμένες πηγές που χρησιμοποιεί δεν προκύπτει ότι ισχύουν τα παραπάνω επιχειρήματα – και ακόμη και αν υποθεθεί ότι ισχύαν, προφανώς δεν θα αρκούσαν για να τοποθετηθεί η εβραϊκή μειονότητα κάτω από την ίδια επικεφαλίδα με κείνες που συνδέονταν με εθνικισμούς ανταγωνιστικούς του ελληνικού. Η σιωνιστική ιδέα της εβραϊκής εθνικής εστίας δεν αντιστρατεύτηκε στη διάρκεια του Μεσοπολέμου την ελληνική κυριαρχία στη Θεσσαλονίκη. Άλλωστε, παρακάτω, χρησιμοποιείται με διαφορετική σημασία η έννοια της «εθνικής μειονότητας»: οι σεφαραδίμ «δεν διεκδικούνταν από κανένα ξένο κράτος. Όμως ταυτόχρονα θεωρούνταν ξένη εθνική μειονότητα στη μεσοπολεμική Ελλάδα και το ίδιο πίστευαν οι περισσότεροι μεταξύ τους»⁴⁸.

Ιδιαίτερα τονίζεται ο φόβος των Φιλελευθέρων για τον «ξένο ρυθμιστή» –ότι η ψήφος των «ξένων», και ειδικά των ισραηλιτών, θα μπορούσε να γίνει αποφασιστική για την κυβέρνηση της χώρας–, χωρίς να δίνεται έκταση στην αντίθετη, αλλ' όχι λιγότερο λογική, άποψη. Οι Φιλελεύθεροι παρουσιάζονται ως αυθεντικοί διερμηνευτές των «εθνικών συμφερόντων» όταν συνδέουν την αντιπολεμική στάση των εβραίων με μια «εχθρότητα προς την Ελλάδα, η οποία θα τους έκανε να ψηφίσουν με τον δυσμενέστερο για τα ελληνικά συμφέροντα τρόπο» – με άλλα λόγια, όπως οι υπόλοιποι μισοί «έλληνες» και με τη συγκατάθεση της κληρονομικής κεφαλής της πολιτείας. Όμως «ευθύς εξαρχής ο Βενιζελισμός θεώρησε τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης σαν το πιο απείθαρχο και εχθρικό στοιχείο, απέναντι στον ίδιο, όσο και απέναντι στο ελληνικό κράτος»⁴⁹.

Ας προστεθεί εδώ ότι η χρήση του όρου «Βενιζελισμός» σε παρόμοια ζητήματα μάλλον συσκοτίζει τις διαχωριστικές γραμμές που υπήρχαν στην πραγματικότητα. Ο Περικλής Αργυρόπουλος, ο Γεώργιος Κοφινάς, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και άλλα στελέχη όλων των πτερυγών των Φιλελευθέρων κάθε άλλο παρά αντισημίτες ήταν. Στη Θεσσαλονίκη μεταξύ 1916-1920, οπότε κυριαρχούσαν οι Φιλελεύθεροι, σημειώθηκαν φιλότιμες προσπάθειες προσέγγισής τους με όλες τις μερίδες των εβραίων. Χαρακτηριστική της καλής διάθεσης που επικράτησε για ένα διάστημα ήταν η

στάση του σιωνιστικού φύλλου *Pro-Israel*, που εκδόθηκε πριν από τη λήξη του παγκόσμιου πολέμου. Το ημερήσιο *Φως* της Θεσσαλονίκης τονίζει την υποστήριξη προς το σιωνισμό του Βενιζέλου και του Ν. Πολίτη, που προσδοκούν τη δημιουργία ενός παλαιστινιακού κράτους συμμάχου της Ελλάδας. Ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη, η βενιζελική *Πρωία* υποστηρίζει τα αιτήματα για την απόκτηση εθνικής πατρίδας στην Παλαιστίνη και επιτίθεται στον αντισημιτισμό. Όταν αργότερα δημιουργήθηκε η Δημοκρατική Ένωση, προσπάθησε να προβληθεί ως κόμμα των μειονοτήτων, ενσωματώνοντας στο πρόγραμμά της βασικά αιτήματά τους⁵⁰.

Υποβαθμίζεται άλλωστε από τον Γ. Μαυρογορδάτο η πολιτική παρουσία της Φεντερασιόν κατά την ίδια περίοδο, ενώ δεν δίνεται σημασία στη σύγκρουσή της με τη βασιλική πολιτική αμέσως μετά τη βραχύβια εκλογική συμμαχία της με τον Δ. Γούναρη. Στην πραγματικότητα, η οργάνωση αυτή κατήγγειλε τη διάλυση της βουλής, όπου επικρατούσε ο Βενιζέλος, και ακολούθησε τον τελευταίο στην αποχή από τη δεύτερη εκλογική αναμέτρηση του 1915. Μεταξύ 1917 και 1920 η συμμετοχή των βουλευτών της στη «Βουλή των Λαζάρων» –ενώ ο αντιβενιζελισμός είχε κηρύξει αποχή– αποτελούσε μια άκρως φορτισμένη πολιτική επιλογή που προσέφερε νομιμοποίηση, επί μια δύσκολη τριετία, στο επαναστατικό καθεστώς των Φιλελευθέρων⁵¹.

Τέλος, η δομή του επιχειρήματος του Γ. Μαυρογορδάτου για τα πολιτικά κόμματα τον κάνει, αντίθετα από τον Γ. Δαφνή, να παραβλέπει το ρόλο της Σοσιαλιστικής Εργατικής Ομοσπονδίας στη δημιουργία του ΣΕΚΕ, υπερτονίζοντας, αντίστοιχα, την επίδραση των Φιλελευθέρων. Σημειώνει πως η Φεντερασιόν ήταν η πιο σύγχρονη πολιτική οργάνωση της εποχής της στην Ελλάδα (καθώς είχε αναδειχθεί σε πρόπλασμα ενός μαζικού κόμματος με αποσαφηνισμένη σοσιαλδημοκρατική ιδεολογία, ενόσω οι υπόλοιπες δυνάμεις θεωρητικολογούσαν για τα «κόμματα αρχών»), όμως, δεν της αφιερώνει ούτε λέξη στο σημείο όπου συζητεί τη μετάβαση από τα «κόμματα αρχών» στα «ταξικά κόμματα». Θεωρεί εξίσου περιττό να την εξετάσει στο κεφάλαιο όπου αναλύονται «το χάρισμα, η πελατεία και τα ρήγματα» – όπου, αντιθέτως, επιμένει στη Λέσχη Φιλελευθέρων Θεσσαλονίκης⁵².

Ήταν λογικό ότι συνδέθηκε κυρίως η ιστοριογραφία της αριστεράς με το εβραϊκό ζήτημα. Το ευρωπαϊκό σοσιαλιστικό κίνημα εξαρχής επαγγελλόταν κάποιο είδος οικουμενισμού και, μετά την επικράτηση των μαρξιστικών ιδεών στο εσωτερικό του, ο διεθνισμός ενσωματώθηκε στις πολιτικές αρχές της Β' Διεθνούς. Η ελληνική αριστερά ήδη από τον 19^ο αιώνα αντιλαμβανόταν την έννοια του έθνους και τις προοπτικές του ελληνισμού διαφορετικά από τις συντηρητικότερες δυνάμεις – μια στάση που αντανάκλατο στην εμμονή της και στο ιδανικό της βαλκανικής, ή της ανατολικής, ομοσπονδίας. Επιπλέον, οι ισραηλίτες έπαιξαν, μέσω της Φεντερασιόν, πολύ μεγαλύτερο ρόλο στη συγκρότηση της αριστεράς μετά το 1912 απ' ό,τι στην υπόλοιπη πολιτική ζωή. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι ο κύριος όγκος της ελληνόγλωσσης ιστοριογραφίας που αναφέρεται στους σεφαραδίτες ασχολείται με τη Φεντερασιόν.

Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε σύντομα τέσσερα πρόσφατα έργα που συμπληρώνουν τα απομνημονεύματα του Α. Μπεναρόγια και την *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος* του Γ. Κορδάτου, φωτίζοντας από διαφορετικές πλευρές την οργάνωση αυτή. Είναι, κατά χρονολογική σειρά, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο* του Γεώργιου Β. Λεονταρίτη, *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η σοσιαλιστική νεολαία. Τα καταστατικά τους*, του Αντώνη Λιάκου, το συλλογικό έργο *Η σοσιαλιστική οργάνωση Φεντερασιόν Θεσσαλονίκης 1909-1918*, του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών και, τέλος, το σχετικό τμήμα της εκτενέστερης μέχρι στιγμής παρουσία-

σης του ελληνικού σοσιαλισμού, της *Σοσιαλιστικής σκέψης στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, του Παναγιώτη Νούτσου. Βέβαια, αυτές οι εργασίες, ανεξαρτήτως έκτασης, δεν φιλοδοξούν να παρουσιάσουν συνθετικά την «εθνική ιστορία» και, συνεπώς, αντίθετα από τα έργα που είδαμε προηγουμένως, δεν χρειάζονται απαραίτητα να αποσαφηνίσουν τις αντιλήψεις τους περί της παραγωγής, των εξωτερικών διασυνδέσεων και των συστατικών στοιχείων του έθνους – όμως παραμένει διαφωτιστικός ο τρόπος με τον οποίο χειρίζονται αυτά τα θέματα.

Η μονογραφία του Γ. Λεονταρίτη ξεχωρίζει για την αυστηρή δομή της. Από την πρώτη φράση του προλόγου διευκρινίζεται το αντικείμενό της (η «διαδικασία της ριζοσπαστικοποίησης και της τελικής ενοποίησης των σοσιαλιστικών-εργατικών δυνάμεων στην Ελλάδα»), ενώ η ύλη παρουσιάζεται με χρονολογική σειρά σε κεφάλαια που αποτελούν ενότητες και –με εξαίρεση τα δύο εισαγωγικά κεφάλαια και το εμβόλιμο για τους πολεμικούς στόχους– περιστρέφονται γύρω από κομβικά γεγονότα, όπως ήταν οι σοσιαλιστικές διασκέψεις και τα συνέδρια. Έχει πολλά από τα τυπικά χαρακτηριστικά της διπλωματικής ιστορίας με την οποία ασχολήθηκε συστηματικά ο συγγραφέας: το βάρος πέφτει στη συναρμογή των επιμέρους δράσεων σε ένα περιεκτικό σύστημα που προκύπτει από την αλληλεπίδρασή τους. Τα υποκείμενα είναι πάντοτε συγκεκριμένα – οργανώσεις και θεσμοί που κατευθύνονται από άτομα που αναπροσαρμόζουν διαρκώς τα σχέδιά τους στις εξελίξεις τις οποίες συγκαθορίζουν. Τα κίνητρά τους ενδιαφέρουν τον αφηγητή όσο και οι μεταβαλλόμενοι συσχετισμοί δυνάμεων μεταξύ τους και οι σχέσεις ισχύος με τις οποίες συνδέονται. Ο φακός του μετακινείται αδιάκοπα από το ευρωπαϊκό στο βαλκανικό και το ελληνικό πλαίσιο αναφοράς, και από το διπλωματικό (όπου συμπεριλαμβάνονται και πρωτοβουλίες μη κρατικών οργανώσεων) στο πολιτικό και το ιδεολογικό επίπεδο, προσπαθώντας να παρακολουθεί τις εξελίξεις από όλες τις οπτικές γωνίες. Έτσι, στο κεφάλαιο για την Γ' Διασυμμαχική Εργατική και Σοσιαλιστική Συνδιάσκεψη, ερμηνεύονται πράξεις και απόψεις που υποστήριξαν η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, η ΣΕΟ, οι υπόλοιπες ελληνικές σοσιαλιστικές οργανώσεις και ο Ν. Γιαννιός, οι βούλγαροι Πλατειοί, οι σέρβοι και οι άγγλοι σοσιαλιστές... Οι πηγές που χρησιμοποιούνται σε αντιπαροβολή είναι ο τύπος και τα διπλωματικά αρχεία, ώστε να συνεκτιμώνται οι αντιλήψεις των πολιτικών πρωταγωνιστών και των απλών ανθρώπων. Η κοινωνική ιστορία μένει στο φόντο αλλά δεν αγνοείται: για παράδειγμα, στο τελευταίο κεφάλαιο τονίζεται πόσο διευκόλυνε το έργο της ενοποίησης του ΣΕΚΕ και της ΓΣΕΕ η ταξική συνειδητοποίηση των εργαζομένων⁵³.

Στην πρώτη αναφορά του Γ. Λεονταρίτη στη ΣΕΟ, θεωρείται δεδομένη η ετερότητά της ως προς το σοσιαλισμό της προπολεμικής Ελλάδας. Η παρουσίαση του τελευταίου συμπληρώνεται από τις επιστημόνες που περιέχονται στις εκθέσεις του 1910 προς το Διεθνές Σοσιαλιστικό Γραφείο δύο εξωτερικών παρατηρητών: της ΣΕΟ και του μακεδόνα σοσιαλδημοκράτη Γκλαβίνωφ. Παρατίθεται η περικοπή της έκθεσης της Φεντερασιόν όπου τονίζεται η αντιπαλότητα μεταξύ του σοσιαλισμού, που ζητεί να ενώσει όλους τους εργαζομένους της Θεσσαλονίκης και των εθνικών και θρησκευτικών προκαταλήψεων που εξακολουθούν να κυριαρχούν στους έλληνες εργάτες⁵⁴.

Στη συνέχεια, η ΣΕΟ προσφέρει έναν από τους σταθερούς άξονες της αφήγησης, ενώ στο σημείο όπου θίγεται ειδικά το εβραϊκό ζήτημα, μετά την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης του 1917, παρουσιάζονται και κρίνονται οι αντιλήψεις της ισραηλιτικής κοινότητας όσο και της κυβέρνησης. Παρακάτω, ερμηνεύεται η αντισημιτική έκρηξη του Ν. Γιαννιού το 1918 και μελετώνται εν εκτάσει ο εβραϊκός χαρακτήρας της Φεντερασιόν, οι κατηγορίες εναντίον της και

η ανοιχτή συζήτηση που ακολούθησε στον ελληνικό τύπο. Ο Γ. Λεονταρίτης υποστηρίζει πως, ενώ ήταν αστήριχτες οι αιτιάσεις των αντιπάλων της, η σύγκρουση αντανάκλασε κατά βάθος «μια ιδεολογική διάσταση πάνω σε θέματα εξωτερικής πολιτικής» συνυφασμένη με έναν αγώνα για την ηγεσία του ελληνικού σοσιαλισμού. Ο τόμος κλείνει με μία πολύ καλή παρουσίαση του ιδρυτικού συνεδρίου του ΣΕΚΕ και μια κριτική των θέσεών του για την εξωτερική πολιτική και τη Βαλκανική Ομοσπονδία⁵⁵.

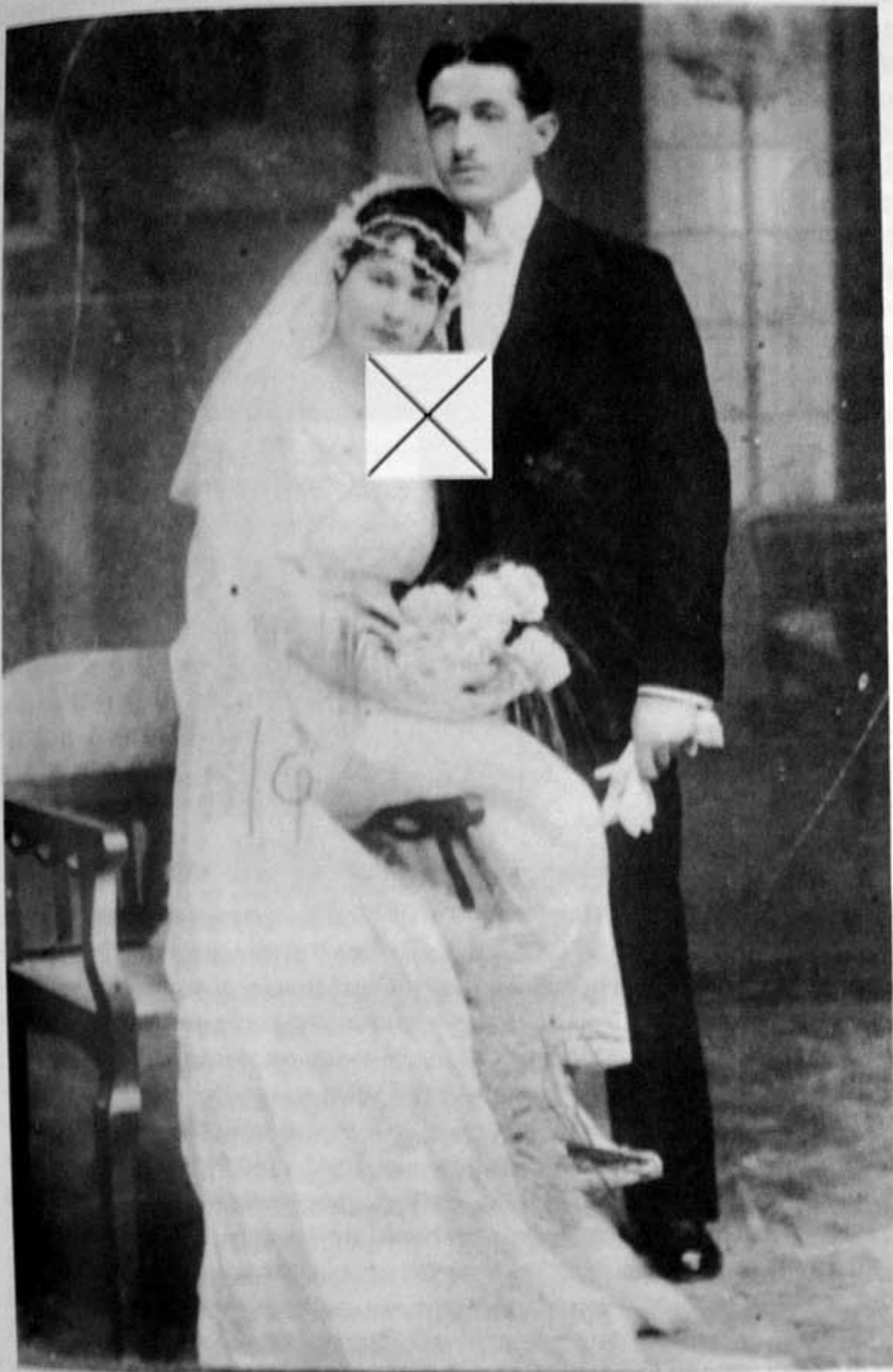
Στο σύντομο βιβλίο του Αντώνη Λιάκου είναι εμφανείς οι επιδράσεις της νεότερης ιστοριογραφικής προβληματικής, χάρη στην

μη τις διώξεις του 1914. Σε ένα επόμενο επίπεδο επισημαίνει ορισμένα κλειδιά για την αποστυπτογράφηση των κειμένων, που απευθύνονταν σε διαφορετικά ακροατήρια και συνεπώς δεν τονίζαν τις ίδιες όψεις της πραγματικότητας. Σε ένα τρίτο επίπεδο, επιμένει περισσότερο: αναζητεί τις διασυνδέσεις του φαινομένου «Φεντερασιόν» εντάσσοντάς το σε συμπληρωματικά γεωγραφικά και κοινωνικά πλαίσια: το ευρωπαϊκό, το βαλκανικό, το οθωμανικό, το ελληνικό, το εβραϊκό. Αποκρούοντας κάθε είδους αναγωγισμό, τονίζει το κοινωνικό υπόβαθρο της ΣΕΟ και της Σοσιαλιστικής Νεολαίας, την προδρομική λειτουργία τους στα Βαλκάνια και την προέλευση των ιδεολογικών ρευμάτων που τις επηρέασαν⁵⁶.

Μεταξύ των τελευταίων επισημαίνει τη σχέση των ηγετών της οργάνωσης με τους αυστρομαρξιστές και με σοσιαλιστές εθνών της διασποράς, ιδίως με την πολωνοεβραϊκή Μπουντ, όπου διακρίνει τα θεωρητικά πρότυπα της εξωεδαφικής αντίληψης της εθνότητας και της ομοσπονδιακής, κατ' εθνότητες, οργανωτικής δομής, που υιοθέτησε η Φεντερασιόν. Ανιχνεύει, επίσης, τα ευρωπαϊκά πρότυπα της Σοσιαλιστικής Νεολαίας. Παράλληλα, συνοψίζει ορισμένες κοινωνιολογικές διαστάσεις του φαινομένου και τις συγκρίνει με ευρωπαϊκά δεδομένα της εποχής: την κοινωνική προέλευση των ηγετών της ΣΕΟ και των μελών της νεολαίας, την ηλικία και το φύλο τους. Προσθέτει την εκπαιδευτική, την αθλητική και την κοινωνική δραστηριότητα της νεολαίας, το ενδιαφέρον της για την αισθητική καλλιέργεια και τις επαφές της με τις σοσιαλιστικές νεολαίες της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας. Αντί να απομονώνει τη λειτουργία των διανοουμένων, συζητεί τις μεθόδους με τις οποίες στερεώθηκαν οι δεσμοί του αρχικού οργανωτικού πυρήνα με την εργατική μάζα. Τέλος, συνδέει την πολιτική με τη συνδικαλιστική όψη του εργατικού κινήματος, το εθνικό με το κοινωνικό ζήτημα και την αξιοποίηση του εθνικιστικού λόγου εναντίον των εργατικών αιτημάτων⁵⁷.

Η προσπάθεια του συγγραφέα να ξαναδώσει στο κίνημα που μελετά την αμεσότητά του, να το αφήσει να μιλήσει και ταυτόχρονα να κάνει απτή την υπόσταση της εβραϊκής κοινότητας που διαγράφηκε συστηματικά από τη συλλογική μνήμη της Ελλάδας, εκδηλώνεται στην ασυνήθιστα ευρεία χρήση μη λεκτικού υλικού εντός κειμένου: σχέδια, φωτογραφίες τόπων, προσώπων κι εκδηλώσεων, φωτοτυπίες εγγράφων και φυλλαδίων καταλαμβάνουν ένα μεγάλο μέρος του βιβλίου. Κύριο μέλημά του είναι όχι να συσσωρεύσει στοιχεία, αλλά να βρει νήματα που ενώνουν τις επιμέρους όψεις του σοσιαλιστικού φαινομένου της Θεσσαλονίκης. Από την άλλη πλευρά, δεν οικοδομεί ένα αρθρωμένο και συμπλεγμένο σύνολο, όπως ο Γ. Λεονταρίτης: μάλλον συμπληρώνει τον τελευταίο με αφηρητές ερμηνειών, με λαβές για να προσαρτηθούν καινούργιες υποθέσεις. Στην εισαγωγή της εργασίας του τονίζει πως «όχι μόνο δεν κλείνει το κεφάλαιο Φεντερασιόν αλλά ακριβώς σκοπεύει να το ανοίξει ερεθίζοντας για νέες έρευνες»⁵⁸.

Η σοσιαλιστική οργάνωση Φεντερασιόν Θεσσαλονίκης 1909-1918, που παραμένει, μέχρι στιγμής, η εκτενέστερη από αυτές τις έρευνες, κυκλοφόρησε τον Ιανουάριο του 1989 από το Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών. Μας ωθεί να αναλογιστούμε το έργο αυτό πόσο μπορεί να αλλάξει η ιστορική προοπτική και η ερμηνεία μιας περιόδου, εξαιτίας συγκυριακών γεγονότων, όπως είναι η εμφάνι-

ποια αναδεικνύονται όψεις του ευρύτερου αντικειμένου – της εποχής εν γένει και όχι απλώς της Φεντερασιόν – που προηγουμένως παραβλέπονταν: η ανακάλυψη της παιδικής ηλικίας, οι χρήσεις τίτλων και ονομάτων, η λειτουργία των νεανικών και αθλητικών ενώσεων και άλλες. Ο συγγραφέας συνδυάζει πολλαπλές προσεγγίσεις. Καταρχήν, αφήνει την ίδια τη ΣΕΟ να μιλήσει για τον εαυτό της, παραθέτοντας αυτούσια σημαντικά κείμενα αυτοπαρουσίασης: τα καταστατικά της ίδιας και της νεολαίας της, την έκθεσή της στο Διεθνές Σοσιαλιστικό Γραφείο το 1910 και το κοινό υπόμνημά της με το Διεθνές Συνδικάτο Καταναλωτών, που γράφηκε με αφο-

ση μεταγενέστερων τάσεων και συσχετισμών μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων. Εκδόθηκε από ένα θεσμό της ελληνικής επιστημονικής ζωής, ελεγχόμενο από τον κυριότερο πολιτικό κληρονόμο της Φεντερασιόν – το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας – που, επειδή ντρεπόταν για την καταγωγή του, διατεινόταν μέχρι πρόσφατα πως ήταν προϊόν παρθενογένεσης. Στα τάρταρα της ελεγχόμενης ιστοριογραφίας που, στις καλύτερες περιπτώσεις, περιοριζόταν στο αναμάρτυρα αποκαθαρωμένων περιλήψεων της *Ιστορίας* του Γ. Κορδάτου, η ΣΕΟ έμενε εξόριστη δίπλα στον Σπάρτακο και τους αρχαιομαρξιστές. Η εμφάνιση του βιβλίου είχε την έννοια ενός βήματος προς την κομματική αποκατάστασή της και την επιλεκτική οικειοποίηση όψεων της ιστορίας της, σε μια εποχή που το ΚΚΕ επιδίωκε την προσαρμογή του σε ένα νέο πολιτικό σκηνικό.

Η *Σοσιαλιστική οργάνωση* αποπνέει ένα λόγο που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε συνοπτικά ως λόγο εξουσίας. Φιλοδοξεί να ενσωματώσει στην επίσημη ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας «μια προσπάθεια κριτικής προσέγγισης βασικών πλευρών της δράσης της Φεντερασιόν, στηριζόμενη στις αρχές της μαρξιστικής-λενινιστικής θεωρίας», η οποία όμως έκτοτε απώλεσε την αυτοπεποίθησή της μαζί με την υλική δύναμη στην οποία στηριζόταν. Οι «επιστημονικές θέσεις» της αντιδιαστέλλονται με αρκετή ασάφεια από τα προϊόντα της «ακαδημαϊκής νοοτροπίας». Εκφράσεις όπως «σωστές θέσεις», «λανθασμένη θεωρία», «έπρεπε να...», σπέρνονται εδώ κι εκεί στις σελίδες δίχως φειδώ. Με ανάλογο ύφος εξηγείται ότι η «πρώτη περίοδος» της ΣΕΟ, που τελειώνει το 1912 χωρίς να εξηγείται το γιατί, «έχει καλυφθεί –σε μεγάλο βαθμό– από την υπάρχουσα ιστοριογραφία». Δεν χρειάζεται να συμεριζείται κανείς τη θετικιστική μανία της πληροφορίας για να συμφωνήσει πως μια τέτοια εκτίμηση, με την οποία επιχειρείται να κλείσουν ζητήματα που άλλοι προσπαθούν ν' ανοίξουν, ηχεί υπέρμετρα αισιόδοξη⁵⁹.

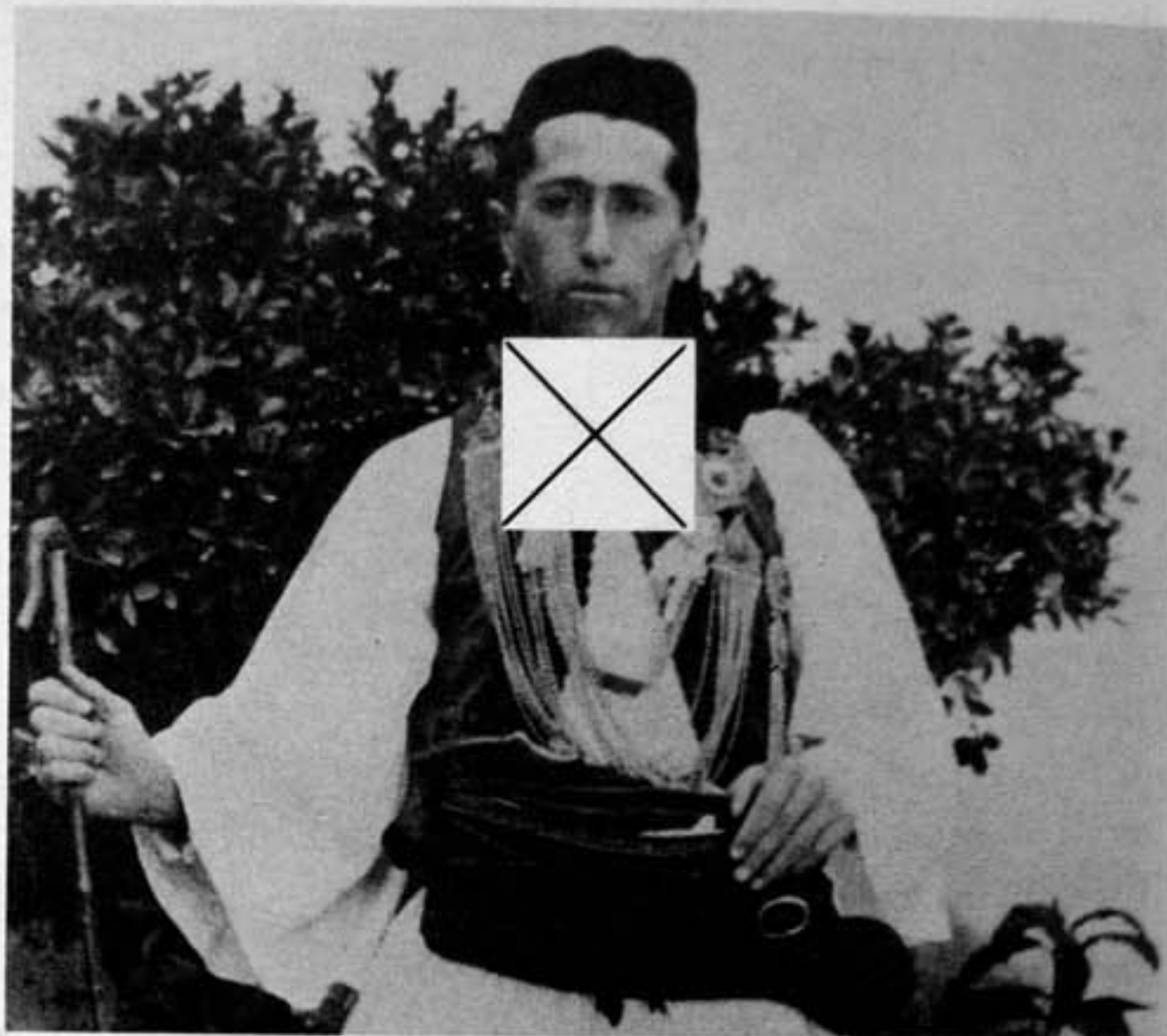
Το αποτέλεσμα είναι η κατασκευή μιας ιστορίας γραμμένης «από τα έξω»: η ΣΕΟ παρουσιάζεται μέσω των αμείλικτων επικριτών της (των Στενών), των δήθεν διαβρωτικών επιδράσεων αμφιλεγόμενων εκπροσώπων της Β' Διεθνούς όπως οι Ρακόφσκι και Πάρβους και των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών της εποχής, οι οποίες, υποτίθεται, την ώθησαν στις επιλογές της. Επί τροχάδην μόνον ερευνώνται η εσωτερική εξέλιξη της οργάνωσης, οι δραστηριότητές της, οι ιδεολογικές καταβολές και αναζητήσεις της, η ηγεσία της. Το έργο αποδεικνύεται χρήσιμο ως πηγή πληροφοριών, καθώς παρουσιάζει νέα στοιχεία χρησιμοποιώντας σε ασυνήθιστη έκταση –και με απροκάλυπτη μεροληψία– ένα μέρος των βουλγαρικών πηγών. Όμως, τα κριτήρια σύμφωνα με τα οποία επιλέγεται και κατατάσσεται το υλικό δεν διευκρινίζονται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ο τρόπος που αντιμετωπίζεται η Φεντερασιόν σε σχέση με το «εθνικό ζήτημα»⁶⁰.

Στο εισαγωγικό κεφάλαιο με τίτλο «Η οθωμανική Θεσσαλονίκη: πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές συνθήκες» παρουσιάζονται γενικόλογες για την «ανάπτυξη του καπιταλισμού και ιμπεριαλιστική εξάρτηση» που ελάχιστα αφορούν την πόλη, η νεοτουρκική επανάσταση όπως ιδώθηκε από τους Στενούς και τον Λένιν, η εργατική τάξη και οι εθνικές προκαταλήψεις της (που άκοπα αποδίδονται σε νεφελώδεις παράγοντες), και, τέλος, το σοσιαλιστικό κίνημα. Αντίθετα, απουσιάζει κάθε νύξη για την ιδιαίτερη θέση του εβραϊσμού στη Θεσσαλονίκη. Παρακάτω εκτίθεται το «εθνικό ζήτημα» στο φως της θεωρητικής διαφωνίας των αυστρομαρξιστών και της Μπορντ με τον Λένιν. Το συμπέρασμα είναι πως «στην πολιτική της Φεντερασιόν επικρατούσε βασικά μια ασαφής, ομορτοουνιστική αντίληψη για το εθνικό ζήτημα», η οποία, πάντως, «δεν είχε τίποτε το κοινό» με άλλες «ισχυρές ομορτοουνιστικές τάσεις» της Β' Διεθνούς. Παρεμπιπτόντως μόνον ανιχνεύονται οι σχέσεις

μεταξύ Βενιζέλου, εβραίων της Θεσσαλονίκης και σιωνισμού το 1917-1918 και η διαμάχη με τον Ν. Γιαννιό το 1918⁶¹. Ότι δεν χωρούσε εύκολα στις συνταγές του «μαρξισμού-λενινισμού» ή δεν εξυπηρετούσε τρέχουσες πολιτικές σκοπιμότητες, εξαφανίστηκε από το οπτικό πεδίο των συγγραφέων.

Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία αδικείται και στην πιο πρόσφατη παρουσίαση του ελληνικού σοσιαλισμού, τη *Σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, του Παναγιώτη Νούτσου. Δεν προσφέρεται η *Σοσιαλιστική σκέψη* σε συνολική κριτική, εφόσον η έκδοσή της δεν ολοκληρώθηκε ακόμη, όμως το ήδη δημοσιευμένο τμήμα περιέχει τις προγραμματικές κατευθύνσεις της και καλύπτει την περίοδο μέχρι το 1925. Η υποτίμηση της Φεντερασιόν αντανακλά τον τρόπο με τον οποίο συγκρότησε ο συγγραφέας το αντικείμενό του, την οπτική γωνία από την οποία το προσέγγισε και την υπόθεση εργασίας από την οποία ξεκίνησε.

Αντικείμενο του έργου είναι, όπως φαίνεται και από τον τίτλο,

«η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα», η οποία αντιδιαστέλλεται από το σοσιαλιστικό και το εργατικό κίνημα με τα οποία την «συνέφυρε» η παρεμβολή του «μαρξισμού» ως συνώνυμου του «επιστημονικού σοσιαλισμού» και εγκαθιδρυτή της κυρίαρχης ερμηνευτικής παράδοσης⁶². Όμως, η αντιδιαστολή παραμένει μετέωρη: δεν συμπληρώνεται από την άποψη του συγγραφέα για τη σχέση αυτών των πανθομολογουμένως συναφών πεδίων, ούτε καν από κάποιες μεθοδολογικές διευκρινίσεις του λόγου και του σκοπού μιας τέτοιας διάκρισης. Αντίθετα, ακολουθείται από μια υπόθεση εργασίας, σύμφωνα με την οποία «η γένεση της σοσιαλιστικής σκέψης, ως αποτέλεσμα τόσο της πρόσληψης όσο και της ανάπτυξης των σοσιαλιστικών ιδεών, πραγματοποιείται από συσπειρώσεις διανοουμένων, που προσπαθούν να επιταχύνουν την καρποφορία της στην ελληνική κοινωνία, μέσω των ολοένα διευρυνόμενων ερεισμάτων μιας αρθρωμένης κριτικής που ασκούν για τα χρονίζοντα προβλήματά της»⁶³. Το νόημα δεν αλλάζει, αν απλοποιηθεί η διατύπωση ως εξής: «συσπειρώσεις διανοουμένων παράγουν τη σοσιαλιστική σκέψη, προσλαμβάνοντας και αναπτύσσοντας τις σοσιαλιστικές ιδέες και επισημαίνοντας με μια όλο και πιο αρθρωμένη κριτική τα χρόνια προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας». Πρόκειται, όπως βλέπουμε, για μια υπερβολικά ασαφή κι εν μέρει ταυτολογική υπόθεση. Στους τρεις τόμους που έχουν εκδοθεί δεν διευκρινίζονται τα κριτήρια με τα οποία θα μπορούσε να επαληθευτεί ή να διαψευστεί μία παρόμοια υπόθεση, ούτε τα αποτελέσματα της αντιπαραβολής της με τα δεδομένα που μελετήθηκαν.

Το πολύτιμο υλικό που συγκεντρώθηκε στις σελίδες της Σοσιαλιστικής σκέψης, η βιβλιογραφία, οι εργογραφίες, τα βιογραφικά στοιχεία που προσφέρει, η διαφορά κλίμακας από κάθε προηγούμενη προσπάθεια, την κάνουν απαραίτητη στο μελετητή – έναν πρόδρομο, κατά κάποιον τρόπο, του λεξικού του ελληνικού εργατικού κινήματος που τόσο έχει αργήσει, όπως επισημαίνει προκαταρκτικά ο συγγραφέας. Όμως όχι αρκετή. Καθώς δεν εξηγούνται οι λόγοι για τους οποίους θεωρούνται αντιπροσωπευτικά των ανθολογούμενων τα αποσπάσματα που παρατίθενται, μένει κανείς πάντοτε με την εντύπωση ότι από μια άλλη επιλογή κειμένων θα μπορούσε να προκύψει πολύ διαφορετική εικόνα. Επιπλέον, στα εισαγωγικά κείμενα, που συνοδεύουν αυτά τα αποσπάσματα, βρίσκονται στοιχεία και παραπομπές, αλλ' όχι και απόψεις. Κάποιος που θέλει να σχηματίσει μια γενική ιδέα για τη σχέση σοσιαλισμού κι εθνικισμού στους στοχαστές που προηγήθηκαν του Γ. Σκληρού – ένα διόλου δευτερεύον ζήτημα – δεν διακρίνει τη γνώμη του Π. Νούτσου, ούτε αισθάνεται πως μπορεί να συνάγει μια σχετικά ασφαλή κρίση από τα στοιχεία που παρατίθενται στη Σοσιαλιστική σκέψη. Άλλο παράδειγμα: όσο κι αν ψάχνει τους τόμους της ένας φοιτητής που γράφει μια εργασία για τον αντισημιτισμό στην ελληνική σοσιαλιστική σκέψη, αργά θα υποψιαστεί ότι χρειάζεται να καταπιστεί με τον Ν. Γιαννιό, κι ακόμη πιο δύσκολα θα αντιληφθεί ότι υπήρξε πράγματι ένα παρόμοιο φαινόμενο⁶⁴.

Το επιχείρημα του έργου ίσως γινόταν σαφέστερο, αν αντικαθιστούνταν η υπόθεση εργασίας που χρησιμοποιήθηκε από πιο συγκεκριμένα ερωτήματα: Γιατί οι «διανοούμενοι» διαλέγουν σε ορισμένες εποχές να αναπτύξουν σοσιαλιστικές ιδέες και όχι άλλες; Ποιοι διανοούμενοι στρέφονται προς αυτές τις ιδέες; Προς ποιες κατευθύνσεις και σε ποιο βαθμό τις αναπτύσσουν; Μπορεί να διαπιστωθεί κάποια εσωτερική δυναμική στην εξέλιξή τους; Ποιες είναι οι κοινωνικές και πνευματικές μήτρες τους; Ποιες όψεις της εμπειρίας θεωρούν προβληματικές και ποια ερωτήματα θέτουν; Τι λεξιλόγιο χρησιμοποιούν; Τι είδους αναδράσεις αναπτύσσονται μεταξύ των κοινωνικών φαινομένων και των θεωρητικών διατυπώσεών τους που προσφέρουν οι διανοούμενοι; Και τέλος, ποιους περιλαμβάνει η περίφημη έννοια των «διανοουμένων» όταν αναφέρεται στη σοσιαλιστική σκέψη;⁶⁵.

Αν γινόταν προσπάθεια να προσεγγιστούν προβλήματα όπως τα παραπάνω, αναμφίβολα θα διαπιστωνόταν πως η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία της Θεσσαλονίκης έπαιξε σπουδαιότερο ρόλο στην «πρόσληψη και ανάπτυξη» της σοσιαλιστικής σκέψης στην Ελλάδα απ' ό,τι αφήνεται να διαφανεί στη Σοσιαλιστική σκέψη – για πολλούς λόγους, τους οποίους συνομολογεί άλλωστε και ο συγγραφέας της. Και όμως, από τις πεντακόσιες σελίδες καθαρού κειμένου του τόμου που πραγματεύεται την περίοδο 1907-1918, λιγότερες από μια ντουζίνα αφιερώνονται στη Φεντερασιόν – ή το ένα τεσσαρακοστό του συνόλου. Στην εισαγωγή υπάρχει ένα χρονικό τρισημίσι σελίδων που περιγράφει, χωρίς απόπειρα αξιολόγησης ή συνθετικής παρουσίασης, τη δράση του Αβραάμ Μπεναρόγια, της Φεντερασιόν και της Σοσιαλιστικής Νεολαίας της Θεσσαλονίκης. Παρόμοιο χαρακτήρα έχει η δισέλιδη παρουσίαση της οργάνωσης στο ανθολόγιο των κειμένων. Ακολουθούν μια αναλυτική βιβλιογραφία τρισημίσι σελίδων και μερικά άρθρα από το καταστατικό της οργάνωσης.

Καταφεύγω σε αυτή την εξωτερική, ποσοτική κριτική, επειδή η παρατακτική δομή του βιβλίου κάνει δυσδιάκριτο το γενικό επιχείρημά του, κι εν πάση περιπτώσει στην εισαγωγή του δεν γίνεται προσπάθεια να συνδεθεί και ν' αντιπαραβληθεί με τις υπόλοιπες κινήσεις η Φεντερασιόν. Όμως, η τελευταία αδικείται και από άλλες απόψεις. Δεν ξέρω αν, για οποιουδήποτε λόγους, το Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών υπήρξε σημαντικότερο από αυτήν, αλλά

στην ίδια εισαγωγή του αφιερώνεται ένα ολόκληρο κεφάλαιο δεκαοχτώ σελίδων, με χωριστά υποκεφάλαια για τη σκέψη του Ν. Γιαννιού, τον Σοσιαλιστικό Όμιλο Γυναικών, τους συνεργάτες του Γιαννιού, και, τέλος, για τον Σοσιαλιστικό Όμιλο της Ελληνικής Νεολαίας. Το επόμενο κεφάλαιο πραγματεύεται τις αποκαλούμενες «εργατικές ενώσεις»: η Φεντερασιόν είναι μία από τις τέσσερις οργανώσεις που εξετάζονται στο δεύτερο υποκεφάλαιό του, ανάμεσα σε ομάδες πολύ μικρότερης εμβέλειας – την Ελληνική Εργατική Ένωση της Πάτρας, το Εργατικό Κέντρο Βόλου και τον Σύνδεσμο Συντεχνιών Θεσσαλονίκης. Άλλωστε, είναι δυνατό να θεωρηθεί επαρκής ο χαρακτηρισμός της ως «εργατικής ένωσης»; Η Φεντερασιόν αντιπροσώπευε το πιο εξελιγμένο δείγμα σοσιαλιστικής οργάνωσης νοτίως της Βουλγαρίας και άξιζε να μελετηθεί προσεκτικότερα κι εκτενέστερα⁶⁶.

Οι συγγραφείς που εξετάσαμε αντιμετώπισαν με διαφορετικούς τρόπους την προβληματική σχέση μεταξύ εβραϊσμού και νέου ελληνισμού. Ο Γεώργιος Βεντήρης – χρονολογικά ο πρώτος μεταξύ τους – έγραφε σε μιαν εποχή που δεν ήταν ένδειξη κακής ανατροφής ο απεριφραστος αντισημιτισμός και δεν έκρυβε την αδημονία του για τον τερατισμό της συνεύρεσης λαών που η μείξη τους έπρεπε ν' αποφευχθεί. Ο Γρηγόριος Δαφνής αντιλαμβανόταν ως ιστορία της Ελλάδας κυρίως τις πράξεις και παραλείπει μιας δήθεν εθνικής ελίτ και αρνήθηκε να δώσει το λόγο στους ισραηλίτες και άλλους παρείσακτους. Η κοινωνική διάσταση ενσωματώθηκε ουσιαστικά στη νεοελληνική ιστορία από τον Γιάννη Κορδάτο, που προσπάθησε να υποβαθμίσει τη διάκριση ελλήνων και εβραίων, επειδή τη θεωρούσε δευτερεύουσα όσο και για λόγους πολιτικής τακτικής. Ο Γιώργος Μαυρογορδάτος τόνισε τις επιπτώσεις της στην πολιτική του Μεσοπολέμου, ενώ ο Παναγιώτης Νούτσος απέφυγε να τη συνδέσει με την άνδρωση του σοσιαλιστικού κινήματος. Το αντίθετο έκανε ο Γιώργος Λεονταρίτης, που παρουσίασε το ικανοποιητικότερο, μέχρι στιγμής, σχήμα για την ενοποίηση του ελληνικού σοσιαλισμού. Τέλος, ο Αντώνης Λιάκος αποτόλμησε τις πιο νεωτεριστικές συζεύξεις των κοινωνικών και ιδεολογικών διαστάσεων του φαινομένου της Φεντερασιόν, τις οποίες έφερε στο προσκήνιο. Είναι δυνατό να διαπιστώσουμε την ύπαρξη κοινών σημείων σε όλες αυτές τις προσεγγίσεις ή κάποιας μορφής εξέλιξη;

Ένα κοινό χαρακτηριστικό τους είναι η έντονη πολιτικότητα, η οποία, πάντως, φαίνεται πως αποκτά πιο εκλεπτυσμένες μορφές με την πάροδο του χρόνου: το κέντρο βάρους του ιστοριογραφικού λόγου μετατοπίζεται από τον ερμηνευτικό δογματισμό και την έξαρση μιας ιδεατής ελληνικότητας προς διατυπώσεις που απηχούν μια επιστημονική ή φιλοσοφική αποστασιοποίηση, χωρίς ποτέ να γίνονται πολιτικά ουδέτερες. Αξιοσημείωτη είναι η απροθυμία πολλών συγγραφέων να φέρουν στο προσκήνιο τις εντάσεις που προκύπτουν από τη συνεύρεση των θεωρούμενων ως εθνικών ομάδων και η παράκαμψη ή απώθηση των φαινομένων μείξης ή σύγκρουσης που ακολουθούν. Όταν, μάλιστα, μια από αυτές τις ομάδες είναι οι εβραίοι, η δυσκολία γίνεται μεγαλύτερη, αν και όχι τόσο μεγάλη όσο όταν πρόκειται για άλλους, όπως οι ρομ, που δεν ενσωματώθηκαν ποτέ στην ιστορία της Ελλάδας.

Γενικό γνώρισμα, η απουσία «φυλετιστικών» επιχειρημάτων: για προφανείς λόγους, στα Βαλκάνια ακόμη και οι πιο συντηρητικές δυνάμεις είδαν στην «παράδοση» ένα επιλεκτικό κριτήριο αποκλεισμού πιο εύχρηστο από τη «φυλή». Όμως, πιο χαρακτηριστικό φαινόμενο είναι η ριζική αλλαγή των όρων της συζήτησης κατά τη μεταδικτατορική περίοδο, η οποία εμφανίζεται, πρώτα, μεταξύ των συγγραφέων που εξετάσαμε, στον Γ. Λεονταρίτη. Στο εξής, σταθερό πεδίο αναφοράς γίνεται ο ευρύτερος ευρωπαϊκός χώρος, ενώ εξασθενούν οι αξιωματικές επικλήσεις της ελληνικής ιδιαιτερότητας. Όχι ότι λείπουν οι ιστορίες που ανακυκλώνουν την εθνι-

κή αυταρέσκεια του παρελθόντος, αλλ' αναμφισβήτητα έπαψαν να είναι εκείνες που δίνουν τον τόνο: το πλήθος και ο όγκος τους δεν αναπληρώνουν την ένδεια επιχειρημάτων.

Είναι, άραγε, παρακινδυνευμένο να ισχυριστούμε ότι ο εθνικός λόγος χάνει σταδιακά την ικανότητα να οργανώνει γύρω του την κυρίαρχη κοσμοαντίληψη – καθώς και την αυτοπεποίθησή του, τουλάχιστον στο ιστοριογραφικό επίπεδο; Ο καιρός θα δείξει. Το βέβαιο είναι πως έπαψε πλέον να ανταποκρίνεται στις κοινωνικές συνθήκες και τις πολιτικές επιλογές της χώρας, όσο και στις επικρατέστερες τάσεις των γνωστικών πεδίων που θεωρούνται σήμερα απαραίτητα για τη νομιμοποίησή του. Ο οικονομικός φιλελευθερισμός, ο ανθρωπολογικός και κοινωνιολογικός σχετικισμός, ο ιστορικός σκεπτικισμός τον αντιστρατεύονται στις δημοφιλέστερες εκδοχές τους, και όχι μόνο σε αυτές. Η προοπτική της ανασύστασης του οικονομικού χώρου των Βαλκανίων υπενθυμίζει πως ίσως δεν ευνοείται η Ελλάδα από τη μετάφραση των συγκρούσεων συμφερόντων στην περιοχή με εθνικούς όρους – ένας φόβος που εκφράζεται έμμεσα και στην προσπάθεια αναβίωσης μακροθηρησκευτικών ομαδοποιήσεων, όπως είναι το «ορθόδοξο τόξο». Από την άλλη πλευρά, η προϊούσα ενσωμάτωση της χώρας στο υπερεθνικό ευρωπαϊκό σύνολο υπονομεύει τον ελληνοκεντρισμό, προοιωνίζοντας, ίσως, την αντικατάστασή του από κάποιο ιδεολόγημα που θα τονίζει τις ομοιότητες με την Ευρώπη και τις διαφορές από τον υπόλοιπο κόσμο. Περιττή, λοιπόν, απορία, αν ένα τμήμα της ιστοριογραφικής παραγωγής εξαίρει σημεία επαφής του ελληνισμού με ευρωπαϊκούς ή με επίλεκτους βαλκανικούς λαούς που δεν είχαν προσεχθεί μέχρι τώρα.

Παράλληλα με την ενσωμάτωση του ευρωπαϊκού πόλου της καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας, αλλά με διαφορετικές συνέπειες και ρυθμούς, προχωρούν η αναζήτηση νέων προσωπικών και συλλογικών ταυτοτήτων – αναζήτηση που συνοδεύει τη νεωτερικότητα – και ακόμη η αναδιάταξη της παγκόσμιας κοινωνίας, η οποία φέρνει στο προσκήνιο άγνωστα μέχρι τώρα προβλήματα. Σε πολλά μέρη της υδρογείου το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από τον υπερτονισμό των εθνικών ιδιαιτεροτήτων στην ψηλάφιση των διαδικασιών πολιτισμικής μείξης: από τη δημιουργία των εθνικών κρατών στην εδραίωση υπερεθνικών πολιτικών και οικονομικών ενότητων. Η πίστη στην αυτονόητη ανωτερότητα του υδραργυρικού «δυτικού πολιτισμού» υποχωρεί βαθμιαία μπροστά στην επιβεβαίωση απροσδόκητων υποκειμενικοτήτων. Η οπτική της ιστοριογραφίας φαίνεται να επηρεάζεται ήδη από αυτή την εξέλιξη. Απομένουν να φανούν τα αποτελέσματα των αλλαγών στη γεωγραφική και τη γνωστική περιοχή μας, όμως το βέβαιο είναι πως ο κύκλος που άνοιξε με την *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, του Παπαρηγόπουλου, ετοιμάζεται να κλείσει. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Την αρχική εκδοχή του κειμένου είχαν την υπομονή να διαβάσουν η Έφη Αβδελά και ο Φραγκίσκος Σομμαρίτσας: τους ευχαριστώ ξανά για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους επί της ουσίας, τις οποίες αξιοποίησα κατά το μεγαλύτερο μέρος. Ιδιαίτερα θέλω να τονίσω, επίσης, πόσο βελτιώθηκε το κείμενο από την εκδοτική επιμέλεια της Έφης Αβδελά.

Όσον αφορά την παραβίαση, στο κείμενο, μιας καθιερωμένης γλωσσικής σύμβασης – δηλαδή τη γραφή των εθνικών ονομάτων με πεζό: ο τύπος «έλληνας» μοιάζει άραγε εξίσου βλάσφημος εν έτει 1993, όσο φαινόταν άλλοτε ο υποβιβασμός του Θεού σε θεό; Δεν ήταν ιδεολογικά αδιάφορη η επιλογή να κωδικοποιηθεί, στη γραμματική της δημοτικής, η γραφή των εθνικών ονομάτων κατά κανόνα με κεφαλαίο. Δηλώθηκε έτσι η πρωταρχικότητα των εθνικών προσδιορισμών, απόλυτα όσο και σε σχέση προς άλλους: θρησκευτικούς, πολιτικούς, ιδεολογικούς, οικονομικούς, τοπικούς. Ο εθνικ-

σμός, όπως είχε κάνει παλαιότερα και η θρησκεία, μετέτρεψε τη γλώσσα σε πεδίο μάχης, όχι μόνο με τους αντίπαλους εθνικισμούς αλλά και με κάθε ανταγωνιστική ιδεολογία. Περιττό να αναλυθούν εδώ τα όσα προϋποθέτει και τα όσα συνελάγεται η έννοια της «εθνικής γλώσσας»: αρκεί να επικαλεσθεί κανείς ένα γνωστό προηγούμενο: η απερίφραστη δημοτικιστική αποδοχή της γλωσσικής εξέλιξης προεκτείνεται λογικά στη σκέψη πως η αμφισβήτηση των κανόνων είναι θεμιτή.

Στις βιβλιογραφικές παραπομπές, όπου δεν αναφέρεται ο τόπος έκδοσης των ελληνόγλωσσων έργων, εννοείται η Αθήνα. Παραλείπεται ο τόπος έκδοσης των ξένων, όταν δεν διευκολύνει την αναζήτησή τους, όπως στην περίπτωση που έχουν εκδοθεί από γνωστούς οίκους.

1. Η σύνδεση της έννοιας του «Γένους», που προηγήθηκε του «Έθνους», με την ορθοδοξία δυσχέρανε την ένταξη των εβραίων στο ελληνικό έθνος. Για τον κοινό έλληνα, εάν παρέμενε αμφισβητούμενη η εθνική ταυτότητα του μακεδόνα αγρότη, που μπορούσε να μεταπηδήσει από το Πατριαρχείο στην Εξαρχία και τανάπαλιν, δεν συνέβαινε το ίδιο με τον εβραίο ή το μουσουλμάνο γείτονά του. Ο ορθόδοξος αλβανός της Ηπείρου ενσωματώθηκε στο εθνικό σώμα πολύ πληρέστερα από τον έλληνα στην ομιλία και την υπηκοότητα καθολικό των Κυκλάδων. Την κλασική ανάλυση του φαινομένου, βλ. στο George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Univ. of California Press 1983.
2. Τον συνοπτικό χαρακτηρισμό του εθνικισμού της προηγούμενης περιόδου, βλ. στο σπερματικό άρθρο του Γ.Β. Λεονταρίτη, «Εθνικισμός και διεθνισμός: πολιτική ιδεολογία», στο Δ.Γ. Τσαούσης (επιμ.) *Ελληνισμός-Ελληνικότητα*, Εστία 1983.
3. Για την έντονα πολιτική φύση των πρώτων προσπαθειών να προσδιοριστεί το «ελληνικό έθνος», βλ. το δοκίμιο του Γ. Βελουδή *O Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, ΕΜΝΕ 1982. Για την υπόθεση ότι παράγεται το έθνος από τον εθνικισμό βλ. επίσης: Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία: πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, ΕΜΝΕ 1992.
4. Μια σύγχρονη μαρξιστική κριτική της πολιτικότητας των εθνικών ιδεών και πολλών συναφών ζητημάτων, βλ. στο Etien Balibar - Emmanuel Wallerstein, *Φυλή, έθνος, τάξη: οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Ο Πολίτης 1991. Μια άποψη για τη συμβολή της Μεγάλης Ιδέας στην απελευθέρωση του δυναμικού της ελληνικής κοινωνίας, βλ. Σωκράτης Πετμεζάς, «Πολιτικός αλυτρωτισμός και εθνική ενοποίηση στην Ελλάδα», *Ιστορ* 2 (1990).
5. Για το πόσο διαφορούμενη ήταν η έννοια του «ελληνισμού» ήδη από τους αρχαίους χρόνους, βλ. στο Luciano Canfora, *Ελληνισμός*, Αλεξάνδρεια 1992. Ενώ από επιστημονική άποψη η παπαρηγοπούλεια θέση δεν εμπλουτίστηκε ουσιαστικά στον αιώνα περίπου που μεσολάβησε από την κωδικοποίησή της μέχρι σήμερα, άλλαξαν αρκετές φορές οι πολιτικές ιδέες τις οποίες κλήθηκε να νομιμοποιήσει (βλ. π.χ. Γ. Βελουδής, *ό.π.*, σ. 78). Η σημασία της τονίστηκε ιδιαίτερα, αφότου μια μερίδα του ελληνικού εθνικισμού κατόρθωσε να τη συνδέσει με τα χαρακτηριστικά της νεωτερικότητας, κατά το διάστημα που προηγήθηκε των Βαλκανικών πολέμων.
6. Όπως χαρακτηρίστηκε την ίδια εποχή από τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Βλ. Αλ. Παπαναστασίου, *Μελέτες, Λόγοι, Άρθρα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Αγροτικής Τράπεζας 1988, σ. 38.
7. Ο Σκληρός μάς ενδιαφέρει επειδή διατύπωσε ένα σύστημα ιδεών, στις αντιφάσεις του οποίου παρουσιάζονταν ανάγλυφες όλες οι δυσκολίες της μετάβασης από τον εδραιωμένο εθνικό ιστορικισμό σε μια ανοιχτή στη σύγχρονη κοινωνιολογία αναλυτική και συγκριτική ερμηνεία της ιστορίας: η τελευταία, θα μπορούσε να διευκολύνει αργότερα την ανάπτυξη ενός consensus «ανεξέθνιας». Όμως ο ίδιος συνέδεσε τις σοσιαλιστικές θέσεις με τη γλωσσική διαμάχη, στην οποία είχε εστιαστεί η συγκρούση περί την έννοια της ελληνικότητας και ακόμη με το αίτημα «στρατού και στόλου»: δεν ανήκε σε κείνους τους σοσιαλιστές που εί-

- χαν βάλει στο στόχαστρο την ιδέα του έθνους. Για τη συγκριτική κοινωνιολογίζουσα ιστορία του Σκληρού, βλ. την εξαιρετική εισαγωγή της Ρένας Σταυρίδου-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Ερμής 1976, και Γ. Σκληρού, *Έργα*, Επικαιρότητα 1976.
8. Με εξαίρεση τον Μάρκο Ζαβιτσιάνο. Βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. 118 επ., 248 επ.
 9. Μια αρκετά έγκυρη στατιστική των πληθυσμών της Μακεδονίας και της Θράκης, βλ. στο Α.Α. Πάλλης, *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, Αθήναι 1925. Ο φιλελεύθερος Α. Πάλλης χρησιμοποιεί με συνέπεια τη θέση ότι «Έλληνες στην περίπτωση αυτή εννοούμε εκείνους που έχουν αναμφισβήτητη ελληνική συνείδηση» (*ό.π.*, σ. 9), και αυτό κάνει ακόμη πιο εντυπωσιακή την υπαγωγή των καθολικών της Μακεδονίας στους «Διάφορους» μη Έλληνες («Εβραίοι, Ρουμανίζοντες, Καθολικοί, Αλβανοί, Ξένοι υπήκοοι»), στον πίνακα της σ. 23. Είναι εκπληκτική η ασάφεια των «εθνικών» κριτηρίων που χρησιμοποιούνται την εποχή του Μεσοπολέμου – άλλοτε εξοργιστική, άλλοτε διασκεδαστική.
 10. Οι Έλληνες, οι αρμένιοι και άλλοι στην Τουρκία, οι Έλληνες και τούρκοι στη Βουλγαρία, οι εβραίοι, οι βούλγαροι της Δοβρουτσάς και άλλοι στη Ρουμανία, όλοι σχεδόν εκτός των σέρβων στη Γιουγκοσλαβία, οι Έλληνες στην Αλβανία... Πάντως η στάση του ελληνικού κράτους και των μακεδόνων χωρικών δεν ήταν άμοιρη ευθυνών για την απομάκρυνση εκατοντάδων χιλιάδων μουσουλμάνων μεταξύ 1912 και 1914.
 11. Η κυβέρνηση Φιλελευθέρων προσπάθησε να μην αποξενώσει τις μειοψηφίες, και το 1913 παρενέβη για να σταματήσει η αντισιμιτική αρθρογραφία μεριδίας του τύπου: βλ. π.χ. την αρθρογραφία της *Νέας Ελλάδος* που διευθυνόταν από τον κοινωνιολόγο Θαλή Κουτούπη. Μέχρι τον Οκτώβριο του 1913 μιλά συχνά για «Τουρκοεβραίους», όμως παύει απότομα να αναφέρεται στις μειονότητες, μόλις ο Ρέπουλης κηρύσσει μετριοπάθεια στη Θεσσαλονίκη (βλ. φύλλο της 5.10.1913). Αργότερα επανεμφανίζονται αντισιμιτικά σχόλια που σταματούν ξανά μετά την έκκληση της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης για «αδελφότητα ελλήνων και ιουδαίων», στις 14 Απριλίου 1914, η οποία ενθουσιάζει τη *Νέα Ελλάδα*. Βλ. και φύλλα 24, 26, 27 Σεπτεμβρίου 1913, 30 Οκτωβρίου, 24 και 31 Δεκεμβρίου 1913, 1, 11, 28, 29, 30 Ιανουαρίου 1914, 2 και 22 Φεβρουαρίου, και 4 Απριλίου 1914. Αν γίνει δυνατό να διερευνηθεί η στάση του τύπου γενικά έναντι των μειονοτήτων, σε συνάρτηση με τις εκάστοτε διαθέσεις της κρατικής εξουσίας, ίσως φανεί κατά πόσο ήταν κατευθυνόμενη η σοβινιστική αρθρογραφία και κατά πόσο αντανακλούσε έναν πηγαίο εθνικιστικό ολοκληρωτισμό. Με την έναρξη του διχασμού και οι δύο αντίπαλες εξουσίες χρησιμοποίησαν κάθε είδους πιέσεις, τη Θεσσαλονίκη, το 1915, δεν έπαιξε μικρό ρόλο στην απόσπαση της μειονοτικής ψήφου η τρομοκρατία που ασκήθηκε από τον κρατικό μηχανισμό σε βάρος των Φιλελευθέρων: βλ. π.χ. τα *Απομνημονεύματα του Περικλέους Αλ. Αργυροπούλου* (Αθήνα 1970), σ. 163 κ.ε.
 12. Βλ. Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, *Αι αναμνήσεις του 1914-1922*, Αθήναι 1946.
 13. Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1922*, Ίκαρος χχ., τ. Α', σ. 7.
 14. Γ. Βεντήρης, *ό.π.*, τ. Α', σ. 8, 12. Για μια άλλη δημοκρατική εκδοχή της ίδιας εποχής, της θεωρίας περί συνέχειας του ελληνικού έθνους, η οποία προσπαθεί να μειώσει το ρόλο της μοναρχίας επί Βυζαντίου και να την αντιδιαστείλει με την ορθοδοξία, βλ. Ν.Π. Αποστολόπουλος, *Ο προ της δημοκρατίας σταθμός*. Αθήνα 1932, σ. 12-21. Κατά των Γλύξμπουργκ επιστρατεύονται εδώ από τον συγγραφέα και οι Περικλής Γιαννόπουλος και Ίων Δραγούμης. Για το κλίμα στο οποίο κινούνταν οι απόψεις των βασιλοφρόνων ιστοριογράφων την ίδια εποχή, βλ. ενδεικτικά το *Κωνσταντίνος ΙΒ'*, του αντιστρατήγου Ιωάννη Ε. Ιωαννίδη (Γκοβόστης 1931).
 15. Γ. Βεντήρης, *ό.π.*, τ. Α', σ. 10-11 για «αμιγή πληθυσμό», σ. 183 για απολογισμό Βαλκανικών πολέμων· τ. Β', σ. 325 για εμφύλιο σε Χαλκιδική και *passim*.
 16. Στο *ίδιο*, τ. Α', σ. 128, 336· τ. Β', σ. 164, 224. Με ανάλογο τρόπο αναφέρεται ο Βεντήρης και στους «Γύφτους», τη μοναδική φορά που θυμάται την ύπαρξή τους: βλ. τ. Β', σ. 193.
 17. Γρηγορίου Δαφνή, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, Ίκαρος 2 1974, τ. Α', σ. 20.
 18. Ο Edward Hallett Carr, για να εικονογραφήσει το 1945 την παρατήρηση ότι «ίσως είναι το αποκορύφωμα του εθνικισμού, όταν φτάνει να θεωρείται φωτισμένη πολιτική η βίαιη μετακίνηση ανδρών, γυναικών και παιδιών από τα σπίτια τους και η μεταφορά τους από τόπο σε τόπο ώστε να δημιουργηθούν εθνικά ομογενείς ομάδες», αναφέρει τέσσερα παραδείγματα: την πολιτική των γάλλων γιακωβίνων για την Αλσατία-Λωρραίνη, την πρόταση Βενιζέλου του Ιανουαρίου 1919, την πρόταση Mackinder επίσης το 1919 για την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Πολωνίας και Γερμανίας και την ανταλλαγή μεταξύ Ελλάδας, Βουλγαρίας και Τουρκίας μετά το 1922. Βλ. Edward Hallett Carr, *Nationalism and after*, Papermac 1968, σ. 32.
 19. Γ. Δαφνής, *ό.π.*, σ. 32, 40, 49 (όπου υποστηρίζεται πως μόνον ο φόβος του ελληνικού στρατού ανάγκασε την Τουρκία να υποστηρίξει τη συνθήκη της Λωζάννης), σ. 60 κτλ.
 20. Στο *ίδιο*, σ. 33 (συνθήκη Λωζάννης)· σ. 36, για στάση συμμάχων: ούτε και για τον ανθελληνισμό των ίδιων των Τούρκων δίνεται κάποια λογική εξήγηση: ανάγεται απλώς στην «ιταμότητα του γειτονικού λαού» (σ. 34)· σ. 21, 40 για στάση Σερβίας· σ. 40, για Ιταλία.
 21. Στο *ίδιο*, σ. 24.
 22. Στο *ίδιο*, σ. 112.
 23. Στο *ίδιο*, σ. 348 (Α' τόμου) και 227-9 (Β' τόμου). Η περιγραφή της αναπληρωματικής εκλογής Θεσσαλονίκης του 1933 δίνεται αναλυτικά από τον G. Manogordatos, *ό.π.*, σ. 259-261.
 24. Δεν συμπεριλαμβάνω εδώ εννοείται τους κύκλους της αριστερής αντιπολίτευσης του ΚΚΕ (Σπάρτακος, αρχειομαρξιστές κτλ.) οι οποίοι, παρ' όλο το εξαιρετικό επίπεδο των ηγετών τους, δεν άφησαν ιστοριογραφικό έργο για την περίοδο που μελετούμε.
 25. Βλ. την εισαγωγή με τίτλο «Οι ρίζες της νεοελληνικής εθνότητας και ο σχηματισμός του νεοελληνικού έθνους», στο *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Επικαιρότητα 1976.
 26. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνης 1972, σ. 12 κε., 14, 56 (για Έλληνες σοσιαλιστές Σάμου και Μυτιλήνης προτού τα νησιά ενσωματωθούν στην Ελλάδα, κι επίσης Αλεξανδρείας), και κεφ. 13 (σ. 171-176) και 23 (σ. 289 κ.ε.), όπου ερμηνεύεται η άνοδος του ελληνικού εργατικού κινήματος ως συνέπεια παγκόσμιας τάσης.
 27. Στο *ίδιο*, σ. 286 κε. και 284.
 28. Στο *ίδιο*, σ. 236 κε., 238 (προτεραιότητα των ταξικών προσδιορισμών), 262 (για Αρδίττη), 263-4 και 284 κ.α. (για Γιαννιό), 313 κε. (για ίδρυση ΣΕΚΕ). Οι επιθέσεις κατά της Φεντερασιόν γίνονται από το συνδικαλιστή Στέφανο Παπαδόπουλο, που επαναλαμβάνει σοβινιστικά στερεότυπα. Η φιλελεύθερη στάση του Κορδάτου δεν άφησε ανεπηρέαστη τη «λαϊκή» ιστοριογραφία της αριστεράς που τον χρησιμοποίησε ως πηγή. Για παράδειγμα, ο Αβραάμ Μπεναρόγιας και η Φεντερασιόν αναφέρονται χωρίς να υποβαθμίζεται η σημασία τους στο εκλαϊκευτικό χρονικό του Κώστα Σεφέρη, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*. Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα, Αθήνα 1975, σ. 49 κε. Όμως από άλλα έργα απουσιάζουν παρόμοιες ευαισθησίες: βλ. π.χ. Γιώργης Δ. Κατσούλης, *Ιστορία του ΚΚΕ*, Νέα Σύνορα 1976, όπου δεν υπάρχουν παρά ελάχιστες και ανούσιες αναφορές. Όσο για τον Ν. Γιαννιό, αυτός παρέμεινε αμετανόητος στον αντισιμιτισμό του. Σε επιστολή που στέλνει το 1953 στον Σταυρίδη, για να ισχυριστεί ότι... ο ίδιος δεν συμμετείχε στην ίδρυση του ΣΕΚΕ, υποστηρίζει πως «ιδρύται το ΚΚΕ, τόσοι εις τας Αθήνας όσον και εις την Θεσσαλονίκη, ήσαν Ισραηλίται ή κρυπτοεβραίοι Έλληνες...» και συνεχίζει σε ανάλογο τόνο. Βλ. Ελευθέριος Α. Σταυρίδης, *Αίρεται το παραπέτασμα, τα παρασκήνια του ΚΚΕ από της ιδρύσεώς του μέχρι του συμμοριτοπολέμου*, Αθήναι 1953, σ. 13-14.

29. Γρηγόριος Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, Γαλαξίας 1961, σ. 139, 141.
30. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, 20ός αιώνας 1956-1959, τ. 13. Ενδιαφέρουσα είναι, σε αντιπαράβολή προς τους Γ. Κορδάτο και Γ. Δαφνή, η στάση του Ελευθερίου Σταυρίδη, ο οποίος, γράφοντας την ίδια περίπου εποχή μια ιστορία του ΚΚΕ για πολεμικούς σκοπούς, αναφέρεται παρεμπιπτόντως μόνον στη Φεντερασιόν αλλά δεν επιχειρεί να συγκαλύψει την επίδρασή της. Ο Ε. Σταυρίδης, περίφημος αποστάτης του κομμουνισμού, ήταν εκείνος που το 1924, μπροστά στον Γ. Κορδάτο, είχε αποπέμψει μετά ξυλοδαμού τον Μπεναρόγια από το ΣΕΚΕ. Το βιβλίο του αποπνέει κακεντρέχεια, όμως απέναντι στους εβραίους σοσιαλιστές της Θεσσαλονίκης κρατά απρόσμενα χαμηλούς και ορισμένες στιγμές ανθρώπινους τόνους. Τους αντιμετωπίζει ως συστατικό στοιχείο της νεοελληνικής κοινωνίας. Η αιτία βρισκόταν άραγε στη σοσιαλιστική παιδεία του, στην επήρεια ενοχών, ή σε άλλους, ακόμη πιο προσωπικούς, λόγους; Βλ. Ε.Α. Σταυρίδης, *ό.π.* Το βιβλίο βασίζεται κυρίως στις -όχι πάντοτε αξιόπιστες- αναμνήσεις και κρίσεις του συγγραφέα, οι οποίες πάντως είναι συχνά διεισδυτικές. Ο Ε. Σταυρίδης δυσφημίστηκε λόγω της *volte-face* και του ύφους του, όμως η γραφή του μαρτυρά μια πιο νεωτερική αντίληψη από εκείνη που συναντούμε στους περισσότερους συγχρόνους του: υπάρχει μια ειλικρίνεια στην προβολή του ατομικισμού του. Κατά τα λοιπά, αν διαβαστεί παράλληλα με την «ιστορία από ψηλά» του Γ. Δαφνή, τη συμπληρώνει και συχνά την ανατρέπει με μια «ιστορία από τα πλάγια»: η σχέση του νόθου απέναντι στον πρωτότοκο της αστικής παράταξης. Για τη Φεντερασιόν και το ΣΕΚΕ/ΚΚΕ, βλ. ιδίως σ. 14-15, 25, 34, 77, 126-130, 389, 392, 444.
31. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, *ό.π.*, σ. 48-50 («Ελληνική Δημοκρατία») και 115, όπου και η υπεράσπιση των βουλγαρικών σοσιαλιστών από τον Αλ. Παπαναστασίου το 1909, η οποία χαρακτηρησιακά δεν συμπεριλήφθηκε στη δίτομη επιλογή κειμένων του, που παρουσίασε ο Ξενοφών Λευκοπαρίδης (*Μελέτες, Λόγοι, Άρθρα*, *ό.π.*).
32. Η στάση των διανοουμένων της αριστεράς απέναντι στον εθνικισμό, από την αποδοχή του δόγματος του «σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα» μέχρι τη νεοσοβιετική έκρηξη του 1992, είναι μία ενδιαφέρουσα όψη της ιστορίας των ιδεών που δεν μελετήθηκε συστηματικά. Ας σημειώσουμε μόνο πως η καταστολή των διεθνιστικών παραδόσεων από τον κορμό της επίσημης αριστεράς δεν πρέπει να επισκιάζει το γεγονός ότι διατηρείται μέχρι σήμερα μια, έστω και περιθωριακή, παράδοση που αντλεί κατευθείαν από τον Σ. Μάξιμο και τον Π. Πουλιόπουλο.
33. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*. Θεμέλιο 1983 (α' έκδοση: Presses Universitaires de France, Παρίσι 1972, «Προλεγόμενα στην ελληνική έκδοση»: 1975). Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 1982 (α' έκδοση: Ernest Benn Ltd, Λονδίνο 1972).
34. Οι μονογραφίες που αναφέρονται είναι: Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο*, Εξάντας 1978 (αγγλική έκδοση: 1976). Αντώνης Λιάκος, *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η σοσιαλιστική νεολαία. Τα καταστατικά τους*. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985. Κέντρο Μαξιστικών Ερευνών, *Η σοσιαλιστική οργάνωση Φεντερασιόν Θεσσαλονίκης 1909-1918*, Σύγχρονη Εποχή 1989.
35. D. Dakin, *ό.π.*, σ. 17-31. Όμως δεν συγγεί τη συνέχεια με την ταυτότητα: αν η λαϊκή παράδοση διέσωσε προχριστιανικές και βυζαντινές δοξασίες και έθιμα στο πολιτισμικό επίπεδο, η συνείδηση του σύγχρονου Έλληνα για την κλασική του κληρονομιά προήλθε από τη δυτική επιστήμη. Η γλώσσα μεταβλήθηκε, ως προς την προφορά, το λεξιλόγιο και τη σύνταξη. Όσον αφορά τη φυλετική βάση, αυτή είχε δεχτεί σημαντικές επιμειξίες από τη ρωμαϊκή εποχή, και ακόμη περισσότερο μετά την κάθοδο των σλάβων και την επέκταση των αλβανών. Στους νεότερους χρόνους, οι Έλληνες δεν τόνισαν το στοιχείο της φυλής: «όποιος θεωρούσε και αποκαλούσε τον εαυτό του Έλληνα, ήταν κατά γενική εκτίμηση Έλληνας» με αποτέλεσμα να διευκολυνθεί ο εξελληνισμός αλβανών, βλάχων, ρουμάνων και σλάβων (οι εβραίοι παραλείπονται), ενώ, αντίθετα, έχαναν την ελληνική τους ταυτότητα όσοι εξισλαμίζονταν. Συνάγεται σαφώς από την επιχειρηματολογία αυτή πως οι νεότεροι Έλληνες απέχουν από τους αρχαίους όσο περίπου και οι άλλοι βαλκανικοί λαοί - από κάθε άποψη εκτός από τη γλώσσα, όμως γνωρίζουμε πως από τους ελληνιστικούς χρόνους, αποτελούσαν μειοψηφία όσων μιλούσαν την κοινή οι Έλληνες ως προς τον πολιτισμό ή την καταγωγή.
36. D. Dakin, *ό.π.*, σ. 304.
37. D. Dakin, *ό.π.*, σ. 373.
38. Ν. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 58. Ήταν φυσικό ο συγγραφέας να υποβάλει σε κριτική εξέταση τα ανιστορικά φυλετιστικά ιδεολογήματα, τα οποία επικαλούνταν οι δεσμοφύλακες της χώρας την εποχή που εκείνος, αυτοεξόριστος, έγραφε την *Επισκόπηση*. Εκεί υποστηρίζει πως στο ύστερο Βυζάντιο και την Τουρκοκρατία αναγεννήθηκε η «εθνική ιδέα» του ελληνισμού, η οποία «αποδεσμεύεται στην αρχή από την αυτοκρατορική βυζαντινή ιδέα, ύστερα, στον ΙΗ', αιώνα από την ιδέα της ορθοδοξίας, για να φτάσει προς το τέλος του [του ιη' αιώνα] στην πλήρη της ωριμότητα και καθαρότητα», αφομοιώνοντας ταυτόχρονα «την πολιτιστική εισφορά της Δύσης... και τα ξένα εθνολογικά στοιχεία (Σλάβους, Βλάχους, Αλβανούς) που είχαν με το πέρασμα των αιώνων εισχωρήσει στις εθνικά ελληνικές περιοχές». Η πολιτισμική αυτοκάθαρση είχε αρχίσει από τον ια' αιώνα, όταν απελευθερώθηκαν «τα λαϊκά στοιχεία που είχαν διατηρήσει τις ελληνικές παραδόσεις και που ως τότε καταπιέζονταν από τις ανατολικές, ρωμαϊκές ή υπερεθνικές κατευθύνσεις της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας». Αργότερα, τα κράτη των Παλαιολόγων, της Τραπεζούντας, του Μωρέως και της Ηπείρου «δεν είναι, στην πραγματικότητα, παρά ένα εθνικό ελληνικό κράτος» (*ό.π.*, σ. 28, 34).
39. Ν. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 11 κε.μ 20.
40. Ν. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 22 κε.
41. Ν. Σβορώνος, συνέντευξη στα *Σύγχρονα Θέματα* 35-36-37 (1988), σ. 36-71.
42. Ένα μόνο παράδειγμα: στο *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, ο Κώστας Βεργόπουλος παρουσιάζει συνοπτικά τις θέσεις ελλήνων πολιτικών και διανοουμένων του κ' αιώνα για το εθνικό ζήτημα. Ενώ θίγει συχνά το ζήτημα των σχέσεων του ελληνικού με τα λοιπά βαλκανικά έθνη, δεν ασχολείται πούθενά με τις μειονότητες στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους. Βλ. Κώστας Βεργόπουλος, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Εξάντας 1978, *passim*.
43. G. Manrogorodatos, *ό.π.*
44. Στο *ίδιο*, Εισαγωγή, σ. xiv-xviii. Για τη σύγκρουση προσφύγων και γηγενών, βλ. σ. 182-224, όπου παρουσιάζονται και πολλά τεκμήρια των μορφών που πήρε η αμφισβήτηση της ελληνικότητας των προσφύγων, ιδίως μέχρι το 1930.
45. Στο *ίδιο*, σ. 359.
46. Στο *ίδιο*, σ. xix («Στην Ελλάδα, το πρώτο χρέος που θα έπρεπε να αναγνωρίσω είναι προς το μακαρίτη Γρηγόριο Δαφνή, για τα βιβλία του όσο και για τις λίγες συζητήσεις που μου δόθηκε το προνόμιο να έχω μαζί του») και σ. 25. Βλ. ακόμη σ. 253-262/263, 226 κε., 237.
47. Τη θέση του Γ. Μαυρογορδάτου για την έννοια του «Βενιζελισμού» βλ. αναλυτικότερα στην εισαγωγή του στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος - Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 9 κε.
48. G. Manrogorodatos, *ό.π.*, σ. 227 κε., 253.
49. Στο *ίδιο*, σ. 236 κε.
50. Βλ. ενδεικτικά το φύλλο της 19.1.1919 της *Πρωίας*, και το *Φως* της 24.3.1920. Το πρόγραμμα της Δημοκρατικής Ένωσης υπάρχει και στον Α' τόμο του Αλ. Παπαναστασίου, *Μελέτες, Λόγοι, Άρθρα*, *ό.π.* Πρέπει να επισημανθεί πάντως ότι στο *Stillborn Republic*, ο Μαυρογορδάτος δεν προσχωρεί σε απλουστευτικές συσχετίσεις των Φιλελευθέρων με το

- αντιμειονοτικό πνεύμα: αναδεικνύει τα όρια του φαινομένου, και όχι λέγα αντίθετα παραδείγματα. Βλ. ιδίως τις σ. 230-231, 236-237 (για τη στάση του Λαϊκού Κόμματος απέναντι στον Γκοτζαμάνη στις εκλογές του 1935), 237 κε. και ειδικά για την εκλογική υποστήριξη που προσέφεραν κατά καιρούς οι σεφαραδίτες στο Βενιζέλο, σ. 238, 258.
51. Δεν υπάρχει καμιά αναφορά σε αυτό το αξιοπρόσεκτο γεγονός, σε τρία σημεία του βιβλίου όπου θα έπρεπε να αναμένεται: εκεί όπου σκιαγραφείται ο εθνικός διχασμός του 1915-20 (σ. 26 κε.), στο κεφάλαιο για τον «ξένο ως ρυθμιστή» (σ. 236 κε.) και στο κεφάλαιο που αφιερώνεται ειδικά στους σεφαραδίτες (σ. 254). Για ενέργειες της Φεντερασιόν που καταρρίπτουν τη μονομερή ταύτισή της με το αντιβενιζελικό στρατόπεδο βλ. και Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, *ό.π.*, σ. 233 επ.
52. Βλ. G. Manogordatos, *ό.π.*, σ. 64, 74-75, 92, 111-112, 142-144, 147 σημ.
53. Βλ. Γ. Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ. 11, κεφ. V (σ. 171 κε.) και κεφ. VII (σ. 249 κε.). Άλλο παράδειγμα πολλαπλής προοπτικής: στο κεφάλαιο II εξετάζεται η στάση των σοσιαλιστών απέναντι στον πόλεμο σε Ευρώπη, Βαλκάνια και Ελλάδα: στην τελευταία, εξετάζονται ξεχωριστά οι θέσεις του Δρακούλη, του Δημητράτου και της ΣΕΟ (σ. 59 κε.).
54. Βλ. Γ. Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ. 29.
55. Βλ. Γ. Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ. 226 κε., 256 κε.
56. Βλ. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 12 κε., 22 κε., 26 κε., 34 κε., 100 κε. Εδώ είναι ίσως και η θέση για μια παρατήρηση σχετικά με την εκδοτική πολιτική, που συνδέεται με την προηγούμενη παρατήρηση περί «εθνικής γλώσσας». Τα κείμενα που δεν δημοσιεύτηκαν σε φωτοτυπία του πρωτοτύπου, μεταγράφηκαν με δευτερεύουσες αλλαγές: «διορθώθηκαν οι ανορθογραφίες και η στίξη, διατηρήθηκε όμως η ιδιότυπη χρήση των λέξεων, όπως "πρωτοδικών", "συνδικατική" κλπ., καθώς και των κεφαλαίων» (*ό.π.*, σ. 49). Δεν θέλω να μειώσω την εξαιρετική για τα νεοελληνικά μέτρα ευαισθησία που επιδείχθηκε σχετικά με τη χρήση όρων που τελικά δεν στέρωσαν, όμως, κατά τη γνώμη μου, ακόμη και οι ανορθογραφίες και η στίξη αποτελούν τεκμήρια και πρέπει να διατηρούνται όταν το αντικείμενο συνδέεται με μια διαδικασία πολιτισμικής μείξης – και μάλιστα όχι εντελώς εκούσια. Αποκαλυπτικότερο ένα δυσανάγνωστο και ασαφές κείμενο, από ένα κείμενο στο οποίο επιβάλλεται έξωθεν μια πλαστή ομαλή έκφραση, σύμφωνα με τις προδιαγραφές μιας ομοιογενοποιητικής γλώσσας.
57. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 22 κε., 33 κε., 101 κε.
58. Στο ίδιο, σ. 8.
59. Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, *ό.π.*, σ. 22, 44 και οι διάφορες εκφράσεις βεβαιότητας στις σ. 55 σημ., 74, 86 επ., 234, 249, 258, 261 κτλ.
60. Στο ίδιο, ενδεικτικά βλ. για ρόλο Β' Διεθνούς σ. 53, 103, 190: για την κριτική Στενών και Γκλαβίνωφ σ. 48, 63 κε.
61. Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, *ό.π.*, σ. 33, 82 κε., 209, 233, 240 κε.
62. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Α', Γνώση 1990, σ. 21.
63. Στο ίδιο, σ. 27.
64. Παραμένουν ασαφείς οι αρχές γύρω από τις οποίες οργανώνεται η ύλη των τριών τόμων που εκδόθηκαν: δεν ξεχωρίζουν οι κύριες τάσεις της σοσιαλιστικής σκέψης, τα ζητήματα που συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον της σε κάθε περίοδο, οι αναλογίες της με τα ευρωπαϊκά ρεύματα. Στη θέση των συστηματικών συσχετίσεων, ιεραρχήσεων, κατατάξεων που απαιτούνται, τουλάχιστον από τις συμβατικές μεθόδους γραφής, για να δαμαστεί η πρώτη ύλη, χρησιμοποιείται μία τεχνική κολάζ – η οποία όμως δεν δίνει καθαρή εικόνα και δεν μπορεί εύκολα να αξιοποιηθεί από τον αναγνώστη ως βάση για να σχηματίσει τη δική του εικόνα. Παρ' όλες τις πληροφορίες που προσφέρει, ο συγγραφέας δεν παρουσιάζει με σαφήνεια την εξέλιξη, τα όρια και τις συσχετίσεις της σοσιαλιστικής σκέψης στην Ελλάδα. Περιστασιακά μόνο τη συνδέει με τις προϋποθέσεις της – τα ξένα σοσιαλιστικά ρεύματα και τον πολιτικό, το φιλοσοφικό, τον επιστημονικό και το θεολογικό ακόμη λόγο που την τροφοδοτούσαν. Δεν αναδεικνύεται από το έργο ούτε η εσωτερική δυναμική της:
- ... οι συζητήσεις μέσα από τις οποίες διαμορφώθηκε, η ανάδρασή της με αντιλήψεις που αφορούσαν επίκαιρα ζητήματα, οι μετεξελίξεις, οι αντιθέσεις, οι συγκρούσεις. Το περίγραμμά της λείπει. Ενώ κηρύσσεται η άρση του «συμφυριού» της με το σοσιαλιστικό κίνημα, εξετάζονται μόνο πρόσωπα και τάσεις που ανήκαν στο τελευταίο. Αλλ' όταν μιά μελέτη εστιάζεται στο επίπεδο της σοσιαλιστικής σκέψης, μπορεί ν' αφήσει ανερμήνευτη τη γενικότερη επίδρασή της, την τόσο έντονη, ιδίως μετά το 1917, στη σκέψη και την πρακτική μη σοσιαλιστών επιστημόνων και πολιτικών – ο Ελευθέριος Βενιζέλος έρχεται εδώ αμέσως στο νου – ή ακόμη και καλλιτεχνών χωρίς πολιτική ένταξη;
65. Θα μπορούσε εύλογα να υποστηριχθεί πως όλοι όσοι είναι ικανοί να σκέφτονται και να διατυπώνουν τη σκέψη τους είναι, από αυτό το γεγονός και μόνο, διανοούμενοι – ότι η σκέψη αναγκαστικά παράγεται από διανοούμενους – αλλά ένας τόσο ευρύς ορισμός είναι προφανώς ταυτολογικός. Μια στενότερη, μάλλον εμπειρική έννοια, δόθηκε στον όρο από εκείνους που τον καθιέρωσαν υπογρά-φοντας την «Appel des intellectuels» υπέρ του Ντρέυφους, όμως σε αυτή θ' αντέτεινε κανείς πως, ειδικά στη διαμόρφωση της σοσιαλιστικής σκέψης, έπαιξαν πρωτεύοντα ρόλο άτομα που δεν κάλυπτε ένας παρόμοιος χαρακτηρισμός – από τον Προυντόν και τον Μπακούνιν μέχρι τον Ντίτσκεν και τον Αύγουστο Μπέμπελ. Ο ίδιος ο Μαρξ, σε μια κλασική αποστοροφή του, απαριθμώντας τα κοινωνικά στρώματα του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, έβαζε τους «ανθρώπους των γραμμάτων» ανάμεσα στους προαγωγούς, τους πορνοτρόφους, τους χαμάληδες και τους οργανοπαίχτες. Στη μεσοπολεμική Ελλάδα, οι αρχαιομαρξιστές και ο Σπάρτακος μορφώσαν μιά γενιά τσαγκάρηδων και τσιγαράδων, για την οποία μπορεί να υποστηριχθεί πως διέθετε κριτικές ικανότητες ανώτερες από εκείνες του μέσου καθηγητή ή δικηγόρου. Πρέπει, λοιπόν, να διευκρινιστεί ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιείται στη *Σοσιαλιστική σκέψη* ο όρος «διανοούμενος».
66. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Β'1, Γνώση 1991, σ. 122-125 και 370-377. Τέλος, υπάρχουν και αβλεψίες στο ίδιο έργο, όσον αφορά τη Φεντερασιόν. Ενδεικτικά και ανάκατα, η τυπολογία των σ. 131-132 δεν είναι διαφωτιστική. Ο αντισημιτισμός του Γιαννιού θωπεύεται ως απλώς «αδέξιος» στην σ. 97. Η προβληματική της σ. 33 σίγουρα θα εμπλουτιζόταν, αν υπήρχε κάποια αναφορά στο σοσιαλισμό της Θεσσαλονίκης. Η Φεντερασιόν μετά το 1914 τοποθετήθηκε στ' αριστερά και όχι στην «επικρατούσα κατεύθυνση» της Σοσιαλιστικής Διεθνούς, όπως γράφεται στη σ. 125 του σχετικού γ' τμήματος του β' υποκεφαλαίου του ζ' κεφαλαίου της εισαγωγής – το οποίο, ας σημειωθεί, συμπίπτει με τον κορμό της βιβλιοκριτικής του Π. Νούτσου, στα άρθρα του Μπεναρόγια που δημοσιεύτηκαν με τίτλο *Ελπίδες και πλάνες*, στη *Θεωρία και Κοινωνία* 1 (1990). Είναι υπερβολή ότι «συνδιαλέχθηκαν ισότιμα» η ομάδα των αδελφών Δημητράτου με τη Φεντερασιόν (σ. 339). Στις εκλογές του 1915 η Φεντερασιόν υποστήριξε και τον Π. Δημητράτο στην Καβάλα (σ. 340), όπως και τους Κουριέλ και Σίδερι στη Θεσσαλονίκη, προσπαθώντας να εκλέξει στη Βόρεια Ελλάδα εκπροσώπους των κυριότερων φιλικών της σοσιαλιστικών οργανώσεων που δεν μπορούσαν να επιπλεύσουν στις επαρχίες τους: ήδη λειτουργούσε ως πυρήνας ενός πανελληνίου σοσιαλιστικού κόμματος. Στα corrigenda του επομένου τόμου πρέπει να συμπεριληφθούν τα αντιδάνεια «Fédé-ration» και «Confédération Ouvrière Socialiste» των σ. 548-549. Τέλος, ίσως κέρδιζε σε ευκρίνεια η γαλλική μετάφραση της «Θεματικής ανατομίας μιας περιόδου» που υπάρχει στο τέλος του τόμου, αν απλοποιούνταν η διατύπωσή της, όπως είθισται στα resumsés.